

STEFAN MICHAŁ MARCINKIEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Stalag I B Kommando Prostken (I B/PR)

Włoscy żołnierze w obozie jenieckim w Boguszech/ Prostkach (1943–1945)

ABSTRACT

Stalag I B Kommando Prostken was a subcamp of *Stalag I B Hohenstein* (Olsztynek), which was established in the fall of 1943 in Bogusze near Prostki. The camp infrastructure was created during the imprisonment of Soviet prisoners of war, civilians from the USSR, and Polish Jews, and was later used to imprison over 10,000 Italian soldiers. The camp conditions were difficult due to hunger, cold, lack of hygiene, humidity, and the brutality of the German staff. Most Italians were deported deep into the Third Reich in October and November 1943. About 460 Italian soldiers may be buried in the former camp cemetery.

We wrześniu 1943 r. dziesiątki tysięcy Włochów trafiły do trzech obozów jenieckich w Prusach Wschodnich: *Stalagu I A Stablack* (Stabławki), *Stalagu I B Hohenstein* (Olsztynek), *Stalagu I F Sudauen* (Suwałki). Z powodu ogromnej liczby żołnierzy *Stalag I A* i *Stalag I B* utworzyły podobozы w Ebenrode (do 1938 r. Stallupönen, Stołupiany, obecnie Niestrow) i Prostken (Prostki). Ten ostatni obóz znajdował się jedynie nominalnie po stronie Prus Wschodnich, a w rzeczywistości ulokowany był w graniczących z Prostkami – polskich Boguszech. W czerwca 1941 r. powstał tam *Oflag 56* – obóz dla jeńców sowieckich (od lipca do października 1942 r. pod nazwą *Stalag I E*). Teren 30 ha ogrodzony podwójnym drutem był w stanie pomieścić kilkanaście tysięcy ludzi. Średnio latem 1941 r. na terenie *Oflagu 56* przebywało 15 tys. ludzi, ale zakaz dyslokacji jeńców z sierpnia 1941 r.¹

¹ Reinhard Otto, Rolf Keller i Jens Nagel, „Radzieccy jeńcy wojenni – liczby i skala problemu”, *Lambinowski Rocznik Muzealny* 37 (2014): 87.

skutkowało tym, że mogło przebywać w nim nawet 30 tys. jeńców². Około 25 tys. jeńców poniosło śmierć w wyniku głodu, zimna, epidemii, rozstrzelania oraz brutalności strażników³. W pierwszej połowie 1942 r. na terenie obozu przebywała też ludność cywilna z ZSRR, przeznaczona do niewolniczej pracy. Na przełomie 1942/1943 r. w ramach akcji „Reinhardt” obóz posłużył jako miejsce koncentracji polskich Żydów z części wysiedlanych gett przed wywózką do obozów zagłady w Treblince i *Auschwitz-Birkenau II* (ok. 7,5 tys. ludzi przebywało w *Sammellager Bogusze*). Żołnierze włoscy trafili jako kolejna, duża grupa więźniów.

Pobyt żołnierzy włoskich w Boguszach potwierdzają zeznania świadków przesłuchiwanym w powojennych śledztwach. W pamięci zbiorowej przechowały się jednak ledwie migawki: eleganckich, młodych mężczyzn z piórami w czapkach i różańcami w rękach⁴. Materialnym dziedzictwem jest jedna z mogił na cmentarzu obozowym, która ma skrywać ok. 460 Włochów. Dziś nie można jej dokładnie zlokalizować. Po wojnie tylko nieliczni uwięzieni zdecydowali się odwiedzić miejsce dawnego pobytu. W 2023 r., w czasie sondażu terenowego prowadzonego przez Stowarzyszenie Historyczno-Eksploracyjne „Jaćwież” (dalej: SHE „Jaćwież”), na terenie byłego obozu odnaleziono wiele metalowych przedmiotów świadczących o obecności włoskich żołnierzy.

Internowani włoscy żołnierze (1943–1945)

W drugiej połowie 1943 r. w Królestwie Włoch doszło do zmian na szczytach władzy. W lipcu 1943 r. alianci zajęli Sycylię, a 25 lipca Wielka Rada Faszystowska obaliła Benito Mussoliniego (ur. 1883 – zm. 1945). Na czele rządu stanął marszałek Pietro Badoglio (ur. 1871 – zm. 1956), który zaczął pertraktacje z państwami zachodnimi. 8 września nowe, włoskie władze ogłosiły zawieszenie broni *de facto* kapitulując wobec aliantów. W tym momencie siły zbrojne Włoch liczyły łącznie 3,7 mln ludzi⁵. Przewidując przebieg wypadków, Niemcy

² Bundesarchiv Abteilung Ludwigsburg (dalej: BAL), Ermittlungsakten (dalej: E-A), B 162/30123, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, [Zeznanie Huberta Kimmla], Dortmund, 12 VI 1967 r., 186.

³ Stefan Michał Marcinkiewicz, „Pamięć zafałszowana. Przypadek «hitlerowskiego obozu koncentracyjnego» w Boguszach/Prostkach”, *Zapiski Historyczne* 88, z. 4 (2023): 86, <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2023.30>.

⁴ Jadwiga Szmerda, *Bogusze a rippa Lek. Złote okruchy wspomnień* (Bogusze: nakładem własnym autorki, 2023), 163 (relacja Tadeusza Maciorowskiego); Wywiad z Kazimierzem Milewskim, maj 10, 2022, nagranie w archiwum autora.

⁵ Gerhard Schreiber, „Der 8. September 1943 und das Schicksal der italienischen Militärinternierten”, *Zeitschrift Geschichte und Region/Storia e Regione* 3, nr 1–2 (1994): 48.

przeprowadzili operację „Achse” („Oś”), w ramach której rozbroili i uwięzili część włoskich żołnierzy. W północnych i środkowych Włoszech broń zdało ok. 416 tys. żołnierzy, a w okolicach Rzymu i południowych Włoch 102 tys. W południowej Francji Niemcy rozbroili nawet 59 tys. żołnierzy, a w Jugosławii i Albanii ok. 165 tys. W Grecji i wyspach wschodniej części Morza Śródziemnego broń złożyło 265 tys. Włochów. Z wymienionych 1 mln 7 tys. żołnierzy tylko część trafiła do niewoli⁶. Ogrom pozostałych jeńców (2,6 mln) udał się do domów, przyłączył do partyzantów lub pozostał w południowych Włoszech zajętych przez aliantów⁷. Według Gabriele Hammermann ok. 196 tys. udało się zbiec, a 810 tys. choćby na chwilę trafiło do niewoli⁸. Spośród pojmanych żołnierzy włoskich $\frac{3}{4}$ odmówiło walki po stronie Niemców⁹. Zgodnie z rozkazem Najwyższego Dowództwa *Wehrmachtu* (*Oberkommando der Wehrmacht*, dalej: OKW) z 15 września 1943 r. większość zbuntowanych miała zostać wywieziona do obozów jenieckich na wschód¹⁰. Hammermann szacuje, że od 600 tys. do 650 tys. Włochów *Wehrmacht* wywiozł do obozów w Rzeszy, na Bałkanach, w Grecji, Francji, Generalnym Gubernatorstwie i na zajętych terenach dawnego ZSRR¹¹. Żołnierze trafili do prawie 100 obozów dla szeregowych i oficerów¹².

W pierwszych dniach po pojmaniu Włosi byli określani jako jeńcy wojenni, ale 20 września 1943 r., osiem dni po oswobodzeniu Mussoliniego, zmieniono ich status na żołnierzy internowanych¹³. Włochy przestały być oficjalnie krajem wrogiem, a status internowanych dawał możliwości nieprzestrzegania standardów prawa międzynarodowego dotyczących jeńców wojennych¹⁴. Zbuntowani Włosi byli wyklinati jako zdrajcy, „makaroniarze

⁶ Schreiber, *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachten – Vergessen* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1990), 576.

⁷ Schreiber, „Die italienischen Militärinternierten: militärische und politische Aspekte”, *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 19 (1993): 633.

⁸ Gabriele Hammermann, *Zeugnisse der Gefangenschaft. Aus Tagebüchern und Erinnerungen italienischer Militärinternierter in Deutschland 1943–1945* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2014), 6.

⁹ Ibid., 28.

¹⁰ Początkowo aktem regulującym los jeńców były „Podstawowe wytyczne w sprawie traktowania żołnierzy włoskich sił zbrojnych i milicjantów” (*Grundsätzliche Richtlinien über die Behandlung der Soldaten der Ital. Wehrmacht und Miliz, Oberkommando der Wehrmacht*, 15 IX 1943 r.), Jacek Wilczur, *Niewola i eksterminacja jeńców wojennych Włochów w niemieckich obozach jenieckich* (Warszawa: MON, 1969), 191–193.

¹¹ Hammermann, *Zeugnisse*, 5.

¹² Schreiber, *Der 8. September 1943*, 64.

¹³ W tekście używam terminu „jeńcy”, gdyż odpowiadał on faktycznemu statusowi żołnierzy włoskich.

¹⁴ Hammermann, *Zeugnisse*, 10–11.

Badoglio”. Znaleźli się na dnie społecznej hierarchii¹⁵, byli traktowani niewiele lepiej niż jeńcy sowieccy i ostarbeiterzy (niem. *Ostarbeiter*, pracownicy z terenów ZSRR zajętych przez Niemców). Transportowano ich w załadowanych wagonach bydłych, które całymi dniami nie były otwierane. Szczególnie dokuczliwy był brak wody i pożywienia, brak możliwości załatwienia potrzeb fizjologicznych, a w zimie doskwierał chłód¹⁶. Wśród innych udręk wymienia się: nędzne warunki życia w barakach, katastrofalne warunki zdrowotne, pracę ponad siły, arbitralne, czasami brutalne traktowanie przez personel obozowy, brak ochrony prawnej i dyskryminację ze strony niemieckiej ludności¹⁷. Do lutego 1944 r. włoscy żołnierze byli poddawani presji, aby przyłączyć się do walki przeciw aliantom razem z wojskami niemieckimi i włosko-faszystowskimi¹⁸. Z powodu katastrofalnych warunków w obozach ok. 180 tys. udało się pozyskać dla wsparcia niemieckiej i faszystowsko-republikańskiej strony¹⁹. Zdaniem Hammermann tzw. *Bündniswillige* („popierających sojusz” z Niemcami) mogło być nawet 200 tys. ludzi²⁰. Bardziej skłonni do współpracy byli oficerowie (46%) niż żołnierze i podoficerowie (23%)²¹. Niemcy jednak nie mieli wystarczającego zaufania do Włochów, aby wykorzystać ich w walce na froncie. Pozyskani żołnierze stanowili później personel pomocniczy i siłę roboczą wojska²², przydzielaną do *Wehrmachtu*, *Waffen SS*, obrony przeciwlotniczej i batalionów budowlanych *Organisation Todt*²³.

Największe zagęszczenie w obozach jenieckich odnotowano 1 lutego 1944 r., gdy w *stalagach* przebywało 546,6 tys. szeregowców i 23 tys. podoficerów. Do tego należy doliczyć jeszcze 8,5 tys. internowanych, którzy zostali wysłani do pracy na froncie wschodnim oraz 24,4 tys. oficerów, którzy po krótkim pobycie w obozach Rzeszy trafili do *oflagów* w Generalnym Gubernatorstwie²⁴. Ponoć jeszcze przed zmianą frontu Adolf Hitler uległ Heinrichowi Himmlerowi, żeby Włochów wykorzystać jako siłę roboczą w przemyśle zbrojeniowym²⁵. Zgodnie z założeniami żołnierze

¹⁵ Ibid., 28.

¹⁶ Schreiber, *Der 8. September 1943*, 63.

¹⁷ Schreiber, „Die italienischen Militärinternierten: militärische”, 636.

¹⁸ Hammermann, *Zeugnisse*, 7.

¹⁹ Schreiber, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen*, 579.

²⁰ Hammermann, *Zeugnisse*, 3.

²¹ Ibid., 9.

²² Ibid., 7.

²³ Ibid., 8.

²⁴ Ibid., 6.

²⁵ Ibid., 10.

i podoficerowie mieli jak najszybciej zacząć niewolniczą pracę w niemieckim przemyśle zbrojeniowym i rzeczywiście nastąpiło to szybko²⁶.

Status internowanych był zasługą Mussoliniego i na podstawie umowy bilateralnej żołnierze mieli zająć uprzywilejowaną pozycję. W ten sposób Socjalną Republikę Włoch (wł. *Repubblica Sociale Italiana*, dalej: RSI) uznano za jedyną legalną reprezentację Włoch²⁷. Jednak status internowanych ułatwił poniżające traktowanie włoskich jeńców²⁸, skutkowało m.in. brakiem paczek z żywnością, leków i kontroli ze strony Komitetu Międzynarodowego Czerwonego Krzyża²⁹. Dopiero wiosną 1944 r. Włosi otrzymali pierwszą partię pomocy w postaci paczek i leków oraz dostępu do poczty ze strony RSI, ale zadanie to przekraczało możliwości marionetkowego państwa³⁰.

Na złe traktowanie Włochów miała wpływ niemiecka kampania nienawiści wobec zdrajców, a także konflikt zamiarów – z jednej strony ukarania winnych zdrady, z drugiej integracji i wykorzystania ich w pracy wraz uzależnieniem racji żywnościowych od wyników w pracy³¹. Już na przełomie 1943/1944 r. władze Republiki Salò podejmowały działania na rzecz zmiany statusu internowanych³². Wreszcie Hitler rozkazał przekształcenie statusu internowanych na robotników cywilnych (20 lipca 1944 r.), co miało polepszyć warunki ich życia i wpłynąć na wydajność pracy. Jeńcy mieli zostać zwolnieni z obozów i trafić do pracy, a personel obozowy miał być wykorzystany do walki na froncie. Z dokumentów ze *Stalagu IV G* w Oschatz wynika, że zmiany statusu dokonywano zgodnie z zarządzeniem z 12 sierpnia 1944 r. Szefa Wydziału ds. Jeńców Wojennych OKW³³, ale sprawy szybkiego załatwienia formalności paszportowych byłych włoskich internowanych żołnierzy regulował okólnik *Reichsführera SS* i szefa niemieckiej policji Himmlera (z 16 sierpnia 1944 r.). Z okólnika wynika, że „w sierpniu 1944 r. przeniesiono większość internowanych Włochów na status robotników cywilnych. Przy udziale urzędów pracy w obozach oddziałów roboczych bądź w miejscach pracy *Wehrmacht* zwalniał internowanych jeńców wojennych, a zwolnieni od razu zobowiązywali się do pracy w Rzeszy aż do zakończenia wojny. Zwolnieni pozostawali z reguły w dotychczasowych miejscach pracy, nadal też nosili swoje mundury wojskowe, z których usuwano

²⁶ Schreiber, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen*, 578.

²⁷ Hammermann, *Zeugnisse*, 11.

²⁸ Schreiber, „Die italienischen Militärinternierten: militärische”, 630.

²⁹ Ibid., 627–643.

³⁰ Hammermann, *Zeugnisse*, 12.

³¹ Ibid.

³² Schreiber, „Die italienischen Militärinternierten: militärische”, 639.

³³ Verfügung O.K.W. 2f.24.18y Chef Kgf. Allgem. VI Org. /IIIb/ Allgem IV O5777/44 von 12.8.44. Zob. „Rodolfo Da Ru” (ur. 1920, nr 12399), ITS Bad Arolsen, dostęp październik 21, 2024, <https://collections.arolsen-archives.org/de/document/121773752>.

dystynkcje³⁴. Akcja nie objęła oficerów, których uznano za niepewnych, a także żołnierzy, którzy odmówili podpisania umowy zobowiązującej ich do pozostania na robotach w Rzeszy. Zgodnie z okólnikiem zwolnieni do cywila mieli otrzymać tymczasowe paszporty na okres dwóch lat z prawem przebywania na terenie Rzeszy. Odmowa przejścia do cywila spotykała się z restrykcjami³⁵. Wielu żołnierzy nie chciało się zgodzić na zmianę statusu, gdyż obawiali się wcielenia do armii, utraty żołdu, zagrożenia swoich rodzin w środkowych i południowych Włoszech. Część żywiła nienawiść do nazistów i przedstawicieli faszystowskiego rządu. Z tego powodu 4 września 1944 r. rozkazem OKW przeniesiono przymusowo wszystkich do cywila. Duża część internowanych została jesienią 1944 r. wyjęta spod pieczy *Wehrmachtu* i przekazana Niemieckiemu Frontowi Pracy (niem. *Deutsche Arbeitsfront*, dalej: DAF), który organizował specjalne obozy pracowników cywilnych tzw. *Gemeinschaftslager* (obóz mieszany). Włosi, tak jak inni pracownicy cywilni, zostali zarejestrowani przez policję, otrzymali meldunek, ubezpieczenie społeczne i medyczne³⁶, chociaż urzędy miały problem z pół miliona internowanych. W wielu przypadkach zmiana statusu była pozytywna, dawni internowani mogli opuszczać obóz, otrzymywali wynagrodzenie w markach przez co mogli kupować żywność i przedmioty. Jednak wraz z nadchodzącym frontem sytuacja Włochów znów uległa pogorszeniu, szczególnie w dużych miastach powstawały braki w zaopatrzeniu³⁷. Na przełomie 1944/1945 r. trwała chaotyczna akcja ewakuacji obozów, a jeńców przewożono lub pędzono w głąb Rzeszy. Obozy w zachodnich częściach Niemiec były przepełnione. Dochodziło do samosądów i rozstrzeliwań Włochów posądzanych o kradzież żywności lub inne przewinienia. W ten sposób życie mogło stracić około kilkuset byłych żołnierzy. Włosi wykorzystani do budowy fortyfikacji byli bezpośrednio zagrożeni frontem. Zimą 1944/1945 r. liczba zgonów była wyższa niż podczas pierwszych miesięcy uwięzienia, a wielu zmarło tuż po wyzwoleniu z powodu niedożywienia³⁸.

Hammermann szacuje, że ok. 50 tys. włoskich żołnierzy straciło życie podczas rozbrajania lub pobytu w niemieckiej niewoli, a 10 tys. uznano za zaginionych³⁹. W czasie samego rozbrajania zginęło 25–26 tys.

³⁴ Alfred Konieczny, „Traktowanie robotników włoskich przez policję hitlerowską w latach II wojny światowej (na przykładzie Śląska)”, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo* 285 (2003): 329–330.

³⁵ Ibid., 330–331.

³⁶ Hammermann, *Zeugnisse*, 16.

³⁷ Ibid., 16.

³⁸ Ibid., 17–18.

³⁹ Według Schreiber'a ok. 45 tys. Włochów straciło życie w związku z pojmaniem lub uwięzieniem, w tym 13,3 tys. zginęło w czasie zatonięcia transportów z jeńcami, 6,3 tys. zostało

żołnierzy⁴⁰, z czego większość w byłej Jugosławii i Grecji. 6,5 tys. zginęło w czasie działań wojennych, 6–6,5 tys. zostało zamordowanych, gdyż stawili opór. 13 tys. straciło życie w czasie transportu na statkach, które zatonięły wskutek bombardowań i przeładowania. 25 tys. zginęło w wyniku uwięzienia, głodu i ciężkich warunków pracy (w Rzeszy lub na Bałkanach). Według danych Włoskiego Centralnego Instytutu Statystyki śmierć w obozach poniosło 3,5% żołnierzy, 2,4% podoficerów i 1,9% oficerów. Najwięcej zgonów odnotowano pomiędzy grudniem 1944 r. a kwietniem 1945 r., a dotyczyło to przede wszystkim ośrodków przemysłu zbrojeniowego. Ślad po 5 tys. zaginął w obozach, a ich losy nie zostały nigdy wyjaśnione⁴¹. Setki tysięcy stało się robotnikami przymusowymi. Operacja „Achse” bywa określana ironicznie jako ostatnie, militarne zwycięstwo *Wehrmachtu*, a po stronie włoskiej, bez ironii, jako największa porażka wojskowa współczesnych Włoch⁴².

Historiografia obozu w Boguszach

O pobycie włoskich żołnierzy w obozie w Boguszach/Prostkach wspominają polskie źródła od lat sześćdziesiątych XX w.⁴³ Obóz ten błędnie określano *Stalagiem 373* lub *Oflagiem 56*⁴⁴. Opowieść o obozie opierała się głównie na informacjach polskich świadków, a w szczególności – kombatantów. Najbardziej rozpowszechnionym wątkiem wiążącym obóz z pobytem Włochów była partyzancka legenda o zamachu na oddział esesmanów, którzy mieli rozstrzeliwać włoskich jeńców⁴⁵. O 500 wło-

zamordowanych, ok. 20 tys. Włochów zmarło w obozach, 5,4 tys. pojmanych zginęło lub zostało zabitych na Wschodzie; Schreiber, *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen*, 579.

⁴⁰ Hammermann, *Zeugnisse*, 5.

⁴¹ Ibid., 18.

⁴² Schreiber, „Die italienischen Militärinternierten: militärische”, 633.

⁴³ Szymon Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej* (Warszawa: MON, 1961), 329–330; Wilczur, *Armira nie wróci do Italii* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1962), 160; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945* (Warszawa: Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, 1964), 41–42; Stanisław Okęcki, „Włosi w polskim ruchu oporu”, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 14, nr 1 (1969): 196; Wilczur, *Niewola i eksterminacja jeńców wojennych Włochów w niemieckich obozach jenieckich* (Warszawa: MON, 1969), 108–110.

⁴⁴ Wilczur, *Niewola*, 108–110.

⁴⁵ Aleksander Omiljanowicz, *Barykada* (Lublin: Wyd. Lubelskie, 1968), Wilczur, *Niewola*, 108–110; Omiljanowicz, *Stalowy szlak* (Warszawa: MON, 1972); „Prostki”, w: Czesław Pili-chowski, red., *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945* (Warszawa: PWN, 1979), 403–404; Marcinkiewicz, „Zamach na esesmanów pod Elkiem – brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?”, *Kultura i Społeczeństwo* 68, nr 1 (2024): 55–74, <https://doi.org/10.35757/KiS.2024.68.1.3>.

skich ofiarach w Boguszach wspomina Zygmunt Lietz w ważnej pracy o obozach jenieckich w Prusach Wschodnich⁴⁶. Ograniczony, zafałszowany stan wiedzy utrzymywał się przez dłuższy czas⁴⁷. W 2020 r. prace badawcze autora pomogły szczątkowo zrekonstruować historię obozu⁴⁸, w tym ujawnić właściwą jego nazwę – *Stalag I B/PR* i zdemistyfikować legendę o masowych rozstrzeliwaniach Włochów w Kosówce⁴⁹. O podobozie *Stalagu I B Hohenstein* nie wspominały wcześniej żadne polskie źródła⁵⁰. O *Stalagu I B/PR* nie wspomniał Gerhard Schreiber w jednej z najważniejszych prac dotyczących losu internowanych żołnierzy włoskich. W książce tej pojawił się *Stalag I F/Z* (*Zweiglager Prostken*) – podobóz *Stalagu I F Sudauen* (przeznaczony dla jeńców sowieckich)⁵¹. Tym tropem podąża Hammermann, w której książce pojawia się *Stalag I F/Z* w Prostkach jako miejsce przetrzymywania Włochów⁵².

Zarówno polscy, jak i niemieccy autorzy byli zainteresowani ogólnymi charakterystykami, nie wnikali w szczegółowe wątki. W masie internowanych, setce obozów i tysiącach komand roboczych umykały detale. Dokumentacja obozowa w większości zaginęła. Najważniejszymi źródłami wiedzy o obozie w Boguszach są szczątkowe dokumenty z Międzynarodowej Służby Poszukiwań (dalej: ITS) w Bad Arolsen⁵³, bazy danych o internowanych Włochach⁵⁴, dokumenty z włoskich archiwów⁵⁵, literatura wspomnieniowa

⁴⁶ Zygmunt Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945* (Warszawa: MON, 1982).

⁴⁷ Waldemar Monkiewicz, *Za drutami obozów w regionie północno-wschodnim* (Białystok: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 1994), 22–23.

⁴⁸ Prace były kontynuowane w ramach kwerendy badawczej pt. „Historia obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach (1941–1945)”, Miniatura 5 NCN, nr rejestracyjny 2021/05/X/HS3/01303.

⁴⁹ Marcinkiewicz, „Widmo śmierci” (31 X 1943). *Partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie elckim* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2020), 176–181.

⁵⁰ Stanisław Łagodziński, „Stalag I B Hohenstein: (w świetle zeznań świadków)”, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 3–4 (1977): 403–427; Zofia Januszkiewicz, *Stalag IB. Miejsce niewoli i niedoli* (Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur, 1982); Bogumił Kuźniewski i Adam Suchowiecki, *Obóz jeniecki. Stalag IB Hohenstein* (Olsztyn: Towarzystwo Przyjaciół Olsztynka, 2013).

⁵¹ Schreiber, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen*, 313.

⁵² Hammermann, *Zwangsarbeit für den «Verbündeten». Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002), 381, 416, 420, 457, 607, 618 (przypis).

⁵³ Międzynarodowa Służba Poszukiwań w Bad Arolsen (dalej: ITS), dostęp luty 7, 2024, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search>.

⁵⁴ Lessico Bigrafico Imi (LeBi), dostęp luty 7, 2024, <https://www.lessicobiograficoimi.it>.

⁵⁵ „Croce Rossa Italiana, Ufficio centrale prigionieri di guerra, Sezione distaccata Alta Italia, Ministero Della Difesa/Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti (Onorcaduti) / Internati militari italiani (IMI)”, dostęp luty 7, 2024, <https://tecadigitaleacs.cultura.gov.it/>.

więźniów i ich rodzin⁵⁶ oraz odnalezione artefakty (m.in. nieśmiertelniki i identyfikatory)⁵⁷. Szczególnie ważnych informacji o obozie w Boguszach dostarczają dzienniki Francesco Maccario (ur. 1923 – zm. 1988)⁵⁸, wspomnienia Salvatore Incorpora (ur. 1920 – zm. 2010)⁵⁹ oraz wspomnienia Angela Brescancina (ur. 1920 – zm. 2013)⁶⁰. Zawierają one najwięcej informacji dotyczących transportów, warunków życia, relacji w obozie i wyjazdów.

Poważnym problemem w badaniach historii obozu w Boguszach jest identyfikacja przetrzymywanych tam żołnierzy. Większość więziono stosunkowo krótko (kilka tygodni). Włoskie i niemieckie źródła rzadko różnicują *Stalag I B* i *I B/PR*. Dopiski o przetrzymywaniu w Prostkach pojawiają się sporadycznie, a i w tych przypadkach występują błędy. We włoskich dokumentach Prostki (niem. Prostken) pisane są jako Prosken, Prosten, Proschen, Prosche, Proski, Prescken, Presken, choć najczęściej pojawia się zapis: IB, Germania, Polonia, Prussia⁶¹. Poza wspomnieniami Incorpora właściwie nie pojawiają się Bogusze (u tego autora: Bacuske lub Bacuska)⁶². Na podstawie własnych badań źródłowych autor przyporządkował część list przewozowych *Stalagu I B* do *Stalagu I B/PR*. Było to możliwe dzięki ujawnionym nieśmiertelnikom, identyfikatorom obozowym oraz pomocy rodzin internowanych (członków grupy internetowej zajmującej się internowanymi Włochami)⁶³.

Żołnierze włoscy w Prusach Wschodnich

We wrześniu 1943 r. znaczną część internowanych żołnierzy włoskich przetransportowano do Prus Wschodnich (Okręg Wojskowy nr 1). Na terenie tej prowincji znajdowały się trzy obozy jenieckie: *Stalag I A Stabławki* (Stabławki), *Stalag I B Hohenstein* (Olsztynek), *Stalag I F Sudauen*

⁵⁶ M.in. Sylvia Pascale, *Fiori dal Lager: Antologia di Internati Militari Italiani* (Cinto Euganeo: CIESSE Edizioni, 2019).

⁵⁷ Chodzi o przedmioty zarówno ujawnione w internecie, jak i przedmioty znalezione przez SHE „Jaćwież”.

⁵⁸ Paolo Maccario, *Diario dell'alpino Francesco Maccario. Il soldato che voleva laurearsi alla Bocconi* (Boves: Araba Fenice, 2021).

⁵⁹ Salvatore Incorpora, *Quell'andare (da un diario)* (Soveria Mannelli: Rubbetino Editore, 2021).

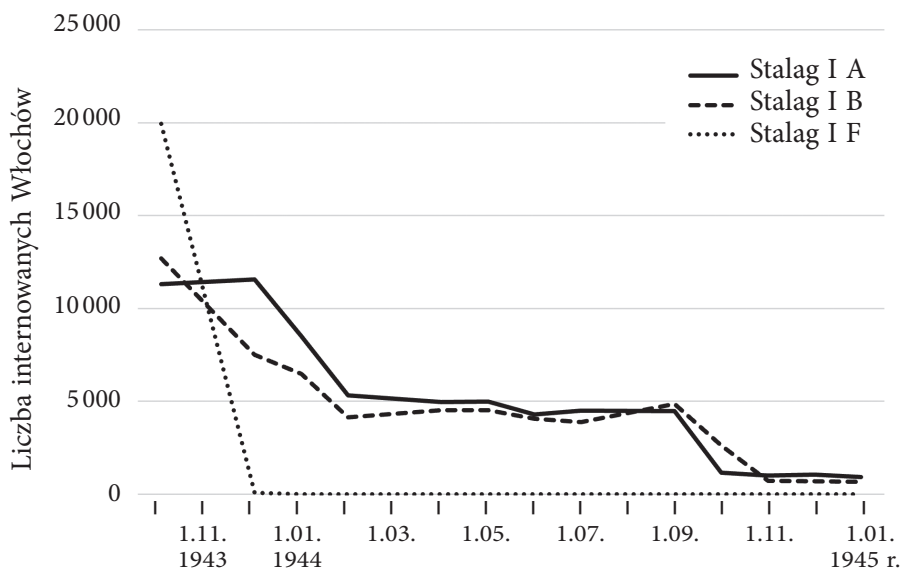
⁶⁰ Angelo Brescancin, *I.M.I. 13435 La Vita degli internati militari italiani nei lager Tedeschi* (Susegana: Giacobino Editore, 1977).

⁶¹ Wnioski na podstawie analizy dokumentów dotyczących uwięzionych z prowincji Bergamo, „Croce rossa italiana”.

⁶² Incorpora, *Quell'andare*, 54, 57.

⁶³ „IMI – Internati Militari Italiani”, Facebook, dostęp luty 1, 2024, <https://www.facebook.com/groups/resistenzaimi>.

Wykres 1. Liczba żołnierzy włoskich więzionych w obozach jenieckich w Prusach Wschodnich (1943–1945)

Źródło: Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), Chef des Kriegsgefangenenwesens (dalej: ChdK), RW 6/451–453, Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen [Wykaz obozów dla szeregowych i podoficerów z 1 października 1943], B. 3.

(Suwałki)⁶⁴, które w wykazach z 1 października 1943 r. notowały znaczny wzrost stanów osobowych. Razem obozy te przyjęły 43 977 Włochów (14% Włochów internowanych na terenie Rzeszy i druga najwyższa liczba po Okręgu Wojskowym nr 3: 48 660)⁶⁵. W obozie w Suwałkach miało przebywać 19 957 Włochów (91,3% ogółu wszystkich jeńców w tym obozie), w Stablawkach – 11 323 (16,4%), a w Olsztynku – 12 697 (23%)⁶⁶. Liczby te nie oddają dynamiki zjawiska. W wyniku przenosin i akcji werbunkowej ponad połowa uwięzionych opuściła teren Prus Wschodnich jesienią 1943 r. Już 1 grudnia 1943 r. w Prusach Wschodnich miało pozostawać 19 125

⁶⁴ Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), Chef des Kriegsgefangenenwesens (dalej: ChdK), RW 6/451, Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen [Wykaz obozów dla szeregowych i podoficerów z 1 X 1943 r.], 3, 153.

⁶⁵ Schreiber, *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen*, 312.

⁶⁶ BA-MA, ChdK, RW 6/451, Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen [Wykaz obozów dla szeregowych i podoficerów z 1 X 1943 r.], 153.

Zdjęcie 1. *Italiener beim Pfosteneinsetzen für den Stacheldraht* (Włosi przy osadzaniu słupów do drutu kolczastego). Włosi pracujący w *Stalagu I F Sudauen* – budowa *Sonderlager Ost Sudauen* (obozu przeznaczonego dla sowieckich lotników) (Suwałki, jesień 1943 r.)

Źródło: Album Komendanta *Sonderlager Ost Sudauen*, *Hauptmanna* Nikiego Konozera – własność Krzysztofa D. Kowalewskiego (stalag.pl), za zgodą właściciela.

Zdjęcie 2. *Pfosten für die Zäune* (słupy do płotu)

Źródło: Album Komendanta *Sonderlager Ost Sudauen*, *Hauptmanna* Nikiego Konozera – własność Krzysztofa D. Kowalewskiego (stalag.pl), za zgodą właściciela.

Włochów. Później liczba przetrzymywanych spadła, choć były wahania: 1 stycznia 1944 r. – 15 tys., 1 lutego – 9454, 1 maja: 16 308, 1 lipca – 8386, 1 września – 9335, 1 października – 3764, 1 listopada – 1708, 1 grudnia – 1757, 1 stycznia 1945 r. – 1579⁶⁷. Biorąc pod uwagę najwyższe numery rejestrowe i wykazy liczby zarejestrowanych Włochów, można oszacować liczby żołnierzy włoskich, których przetrzymywano w Okręgu Wojskowym nr 1: *Stalag I A* ponad 24 tys.⁶⁸, *Stalag I B*⁶⁹ ok. 31 tys., *Stalag I F* ok. 20 tys.⁷⁰ Przez obozy w Prusach Wschodnich przeszło ponad 75 tys. włoskich żołnierzy.

Na podstawie dokumentacji i identyfikatorów wiadomo, że dwa obozy utworzyły swoje podobozы: *Stalag I A/EB Ebenrode* i *Stalag I B/PR Prostken*⁷¹. Zostały one stworzone na bazie infrastruktury wcześniejszych obozów dla jeńców sowieckich (1941–1942), stanowiąc obozy zapasowe. Jeden z zachowanych dokumentów wyróżnia spośród ogółu Włochów w *Stalagu I A* tych, którzy przebywali w podobozie w Stołupianach (*Ebenrode*). Dokument ten to inwentarz ksiąg rejestracyjnych internowanych Włochów stworzony przez Wydział Rejestracji Jeńców

Tabela 1. Zestawienie inwentarza ksiąg rejestracyjnych Włochów w *Stalagu I A* i *Stalagu I A/EB* (Wydział Rejestracji Jeńców, brak daty)

Księga rejestracji	Numerы
<i>Stalag I A</i>	
nr 1	od 1 do 1200
nr 2	od 1201 do 2400
nr 3	od 2401 do 3600
nr 4	od 3601 do 4800
nr 5	od 4801 do 6000
nr 6	od 6001 do 7200
nr 6-a	przybyli ze <i>Stalagu I B</i>
nr 7	od 7201 do 8400
nr 8	od 8401 do 9600
nr 9	od 9601 do 10800
nr 10	od 10801 do 12000
nr 11	od 12001 do 13200
nr 12	od 13201 do 14400
nr 13	od 14401 do 15600
nr 14	od 15601 do 16800
nr 15	od 16801 do 18000
nr 16	od 18001 do 19200
nr 17	od 19201 do 20400
nr 18	od 20401 do 21600
nr 19	od 21601 do 22800
nr 20	od 22801 do 23781

Zestawienie <i>Stalag I A/Eb Kommando Ebenrode</i>	
nr 1	od 11001 do 12200
nr 2	od 12201 do 13400
nr 3	od 13401 do 14600
nr 4	od 14601 do 15800
nr 5	od 15801 do 18272

Źródło: Na podstawie: BA-MA, Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene, RW 48/98, Zugangs- und Abgangsmeldungen Bd. 15: *Stalag I A*, *Stalag II B*, *Stalag II D*, *Stalag V A*, *Stalag VI A*. – Italienische Militärinternierte, 119.

⁶⁷ Schreiber, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen*, 312.

⁶⁸ 23729 to najwyższy numer zarejestrowanego włoskiego żołnierza ze *Stalagu I A*, jaki odnalazł autor.

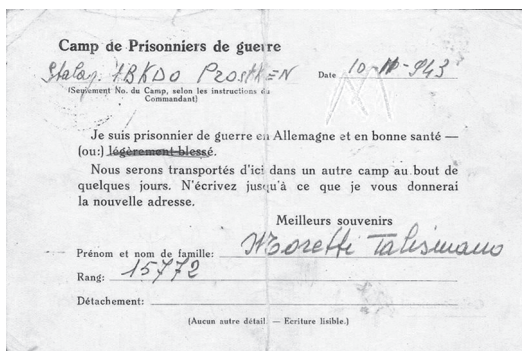
⁶⁹ 30917 to najwyższy numer zarejestrowanego włoskiego żołnierza ze *Stalagu I B*, jaki odnalazł autor.

⁷⁰ 11578 to najwyższy numer zarejestrowanego włoskiego żołnierza ze *Stalagu I F*, jaki odnalazł autor. Z tego powodu przyjęto liczbę z wykazu z 1 X 1943 r.

⁷¹ Werner Schwarz, Alexander Gföllner i Alexander Rostocki, „Kriegsgefangenenlager: Liste”, Moosburg.org, dostęp luty 1, 2024, <https://www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html#wki>.

Stalagu I A (brak daty). Jesienią 1943 r. obóz w Stołupianach (lub jego część) funkcjonował jako *Stalag I A/Eb. Kommando Ebenrode*⁷². Żołnierzom włoskim w Ebenrode przydzielano serie numerów obozowych od 11001 do 18272 (5 ksiąg, 4 razy po ok. 1200 i raz ok. 2471, razem 7267), co ujmowano w karcie rejestracyjnej, na identyfikatorze, a nawet na zdjęciach jeńców⁷³.

Można przypuszczać, że była to praktyka Okręgu Wojskowego nr 1. Z uwagi na dużą liczbę uwięzionych Włochów, dwa największe obozy w Stalówkach i Olsztynku utworzyły specjalne podobozы w Stołupianach i Boguszach, nazwane „oddziałami” (*Kommando*). Na wysyłanych do rodzin (wypisywanych 9–10 listopada 1943 r.) standardowych kartkach informacyjnych pojawia się analogiczna nazwa *Stalag I B Kdo Prostken* (patrz: zdjęcie nr 3). Niestety, w przypadku *Stalagu I B/PR* nie zachowała się lista wskazująca na numery nadawane w podobozie. Można je częściowo odtworzyć z zachowanej dokumentacji, wspomnień oraz odnalezionych identyfikatorów obozowych (z wybitym „IB/PR”).

Zdjęcie nr 3. Awers i rewers karty pocztowej wysłanej 14 listopada 1943 r. ze *Stalagu I B Kommando Prostken*. Była ona formularzem w języku francuskim, wskazującym na czasowy pobyt w obozie: „Obóz jeńców wojennych *Stalag IB K.D.O. Prostken*, 10–11–1943. Jestem jeńcem wojennym w Niemczech i zdrowy (lub) ciężko ranny. Po kilku dniach zostaniemy przetransportowani do innego obozu. Nie pisz, dopóki nie otrzymasz nowego adresu. Najlepsze pozdrowienia Nazwisko i imię: Moretti Talismano, Numer: 15772” [tłum. S.M.]

Źródło: zbiory Roberto Mezzo, za zgodą właściciela.

⁷² BA-MA, Wehrmachtsauskunftsstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene (dalej: WAST), RW 48/98, Zugangs- und Abgangsmeldungen Bd. 15: *Stalag I A*, *Stalag II B*, *Stalag II D*, *Stalag V A*, *Stalag VI A*.- Italienische Militärinternierte, Kriegsgefangen-Mannschafts-*Stalag I A*, Abt. Gef., Registratur, b.d., 119.

⁷³ Zob. „Vittorio Belli” [ur. 1909, 15562 IA/Eb], Lessico Biografico IMI, dostęp styczeń 23, 2024, <https://www.lessicobiograficoimi.it/index.php/caduti/show/128493>.

Ze stworzonej bazy numerów obozowych⁷⁴ wynika, że przybyłym do Prostek przydzielano numery z zakresu od ok. 10000 do ok. 18000 (8 tys.)⁷⁵. Możliwe, że nadawano też numery z zakresu 25000–27000, ale autor nie znalazł potwierdzenia tych serii na metalowych identyfikatorach⁷⁶. W polskich opracowaniach mowa jest o trzech pociągach towarowych, w których przyjechało do Prostek 7–10 tys. żołnierzy⁷⁷. Co istotne, w wyniku przenosin do Bogusza trafiali też przetrzymywani z Olsztynka i Suwałk (szczególnie w październiku 1943 r.). Pomiędzy wrześniem a listopadem 1943 r. przez obóz w Boguszu przeszło ponad 10 tys. Włochów, a wysłane do rodzin karty wskazują, że pełnił on funkcję obozu przejściowego. Znaczna część uwięzionych została wywieziona jesienią w głąb Niemiec. Niewątpliwie mniejsze grupy żołnierzy do obozu trafiały także później i również przebywały tam krótko (m.in. Natale Brosetti w styczniu 1944 r.⁷⁸).

Zdjęcie nr 4. Pół identyfikatora obozowego Marca Castoniego (nr 17679) (ur. 2 grudnia 1923 r. w Bussolengo) – żołnierza 3 Rezerwowego Pułku Artylerii. Pojmany w Atenach (15 września 1943 r.), został przewieziony z frontu do Prostek (26 września 1943 r.), a następnie trafił do północnych Niemiec do *Stalagu X A Schleswig*. Po wojnie mieszkał w Weronie. Znalazisko z terenu po dawnym obozie SHE „Jaćwież” (25 listopada 2023 r.)

Źródło: fotografia autora.

⁷⁴ Numery wybijane na identyfikatorach ujęto w szczątkowej dokumentacji oraz wspomnieniach przetrzymywanych Włochów. Najniższy numer na identyfikatorze IB/PR: 10220, a najwyższy 17946. Na seriach innych identyfikatorów pojawia się tylko „IB”.

⁷⁵ Członkowie SHE „Jaćwież” znaleźli na terenie poobozowym w Boguszu identyfikatory z numerami: 10366, 11905, 17376, 17639, 17679, 17946.

⁷⁶ Roberto Mezzo posiada w swoim zbiorze karty wysłane z Prostek z numerami 26000: Giuliana Lanzy (ur. 1921, nr 26266 IB), Vincenza Costamagny (ur. 1923, nr 26515 IB), Iva Tavilla (ur. 1922, nr 26746 IB). Ponadto na listach figurują żołnierze: Maffei Bonfiglio (nr 26159 IB/Pr), Giuseppe Calabrese (nr 26436, IB/Pr). Zachowała się też karta rejestracyjna ze *Stalagu I B/PR* Antonia Mansuety (ur. 1922, nr 25595).

⁷⁷ Okęcki, *Włosi*, 196.

⁷⁸ Natale Borsetti, *La mia resistenza non armata: appunti e disegni di un militare italiano nei lager nazisti dal 1943 al 1945* (Firenze: Morgana Edizione, 2005), 64–67.

Transporty do Stalagu I B/PR

Według zachowanych list pierwsi „internowani” dotarli do obozu w Boguszach prosto z frontu 17 września 1943 r., choć bardziej prawdopodobne relacje świadków (z numerami od 13000) wskazują⁷⁹, że mogli dotrzeć 19 września 1943 r.⁸⁰ Z list przewozowych wynika, że włoscy żołnierze przybywali do Bogusz bezpośrednio z miejsc uwięzienia. Większość strzelców alpejskich (*Alpini*) z numerami ponad 10000 została uwięziona 9 września 1943 r. na pograniczu włosko-austriackim w Alpach. Najczęściej pojawia się Vipiteno (Streizing), ale są też Colle Isarco, Bressanone, Brenner, Mules, Rio Pusteria, Campo di Trens, Varna (Vahrn) (9 września 1943 r.). Byli to żołnierze m.in. 2 i 3 Pułku Artylerii Górskiej, 2 Pułku Strzelców Alpejskich, 3 Pułku Strzelców Alpejskich, 5 Pułku Strzelców Alpejskich, 6 Pułku Strzelców Alpejskich. Większość była wprawdzie przewieziona samochodami do Innsbrucka, gdzie przebywali wraz z cywilami ok. sześciu dni w prowizorycznym obozie stworzonym na boisku sportowym⁸¹. Mogło tam być ok. 10 tys. żołnierzy różnych formacji wojskowych i w różnym wieku⁸². Później załadowano ich po 60 osób do wagonów towarowych, którymi podróżowali przez kolejnych sześć dni. Dawni „internowani” wspominali głód i pragnienie, czasami też brutalność niemieckich żołnierzy. Pietro Bianchera (ur. 1914, nr 303 IB) wspominał, że jeden z jego siedemnastu towarzyszy podróży został uderzony kolbą karabinu za zbliżenie się do otwartych drzwi wagonu i trasę przebył z nieopatrzoną raną głowy⁸³. Stacje podróży do Prus Wschodnich z Innsbrucka wymienił w swym dzienniku Francesco Maccario (ur. 1923, nr 3494 IB). Wiodła ona przez Monachium, Augsburg, Norymbergę, Hof, Plauen, Chemnitz, Lipsk, Drezno, Brześć, Pragę, Pilzno, Linz, Wiedeń, Budapeszt, Brno, Morawską Ostrawę, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Warszawę, Bydgoszcz, Iławę Pruską, Olsztynek⁸⁴.

Kolejna grupa pojmanych trafiła do Prostek 26 września 1943 r. z Grecji (Ateny, Kreta, Pireus)⁸⁵ i Bałkanów (Rijeka, Triest, Czarnogóra). Żołnierze

⁷⁹ ITS Bad Arolsen, dostęp luty 13, 2024, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search;10008960;1100002000055;1100002000158>, analiza numerów 10000–10800.

⁸⁰ Informacje pozyskane od Giuliany Fornaciari na podstawie dokumentów Bassiego Alde-miro (ur. 1913).

⁸¹ Ilias Aratri, „Le peregrinazioni dell’Alpino Freschi in Russia è in Europa Orientale”, *L’Alpino Modenese* 20, nr 51 (2016): 10–12.

⁸² Maccario, *Diario*, 87.

⁸³ Pascale, *Fiori*, 101.

⁸⁴ Maccario, *Diario*, 90.

⁸⁵ Przybycie włoskich żołnierzy z Grecji potwierdzają identyfikatory i znaleziska poobozowe SHE „Jaćwież”, m.in. pierścień z napisem Rodi (Rodos), butelki z etykietami w języku

zostali rozbrojeni pomiędzy 10 a 19 września 1943 r. Reprezentowali różne formacje wojskowe. Byli wśród nich żołnierze piechoty, strzelcy alpejscy, żołnierze kolumn sanitarnych, artylerzyści (ciężka, lekka, przeciwlotnicza), kierowcy z wojsk transportowych, marynarze, żołnierze sił powietrznych, a nawet pogranicznicy i celnicy⁸⁶. Tym transportem dotarł Salvatore Incorpora (ur. 1920, nr 14484), który do 9 września służył w obsłudze lotniska wojskowego w Atenach. W warunkach głodu i zimna podróżował 16 dni i 15 nocy pociągiem przez: Lamię, Larisę, Saloniki, Nisz, Belgrad, Mitrowicę, Osijek, Pecz, Nagykanizsa, Szombathely, Wiedeń, Wels, Passau, Ratyzbonę, Wiesau, Hof, Plauen, Lipsk, Frankfurt nad Odrą, Kostrzyn, Toruń, Elk. Do Prostek transport przybył o godz. 15:45 26 września 1943 r. Incorpora jako jeden z nielicznych przetrzymywanych więźniów wymienił obie nazwy sąsiadujących wsi: Bogusze i Prostken⁸⁷.

Część przetrzymywanych w Boguszech Włochów trafiła tam z Olsztynka i Suwałk – prawdopodobnie w celu wcześniejszej koncentracji żołnierzy przed transportem w głąb Rzeszy. Francesco Maccario (ur. 1923) przez miesiąc pracował w jednym z komand roboczych w Lipowie niedaleko Nidzicy. Zbierał tam ziemniaki i buraki. 26 października 1943 r. wraz z innymi Włochami trafił pociągiem przez Olsztyn (Allenstein) do Piza (Johannisburg). Stamtąd samochodem ciężarowym przewieziono go do „obrzydlivego obozu koncentracyjnego” [tłum. S.M.] w Prostkach⁸⁸. Zarejestrowany w *Stalagu I F Sudauen* Giulio Poretta (ur. 1917, 2185 IF) wypisał w Boguszech kartę ze *Stalag I B Kdo Prostken* (9 listopada), którą wysłano do Rzymu (15 listopada). Wszyscy jeńcy, którzy wypisali karty obozowe (9–10 listopada) 11 listopada wyruszyli transportem kolejowym do północnych Niemiec (w tym Maccario i Poretta).

Życie w obozie

Tadeusz Maciorowski opowiadał, że po przybyciu Włosi wyglądali elegancko, byli ubrani w płaszcze z pelerynami i mieli kapelusze z piórami. Szli czwórkami, a co czwarta czwórka miała psa. Niemcy zabrali psy, związali, umieścili je w chlewku u gospodarza Jana Janczyka i próbowali je wychować po swojemu. Zwierzęta źle reagowały na niemieckie komendy, więc gdy jeden z psów zerwał się z łańcucha i rzucił się na Niemca, wszystkie psy

greckim. Znalaziono także wiele części od masek przeciwgazowych, które żołnierze przywieźli ze sobą bezpośrednio z miejsc pojmania.

⁸⁶ ITS Bad Arolsen, dostęp luty 13, 2024, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search,1100002000158>; analiza numerów 16800–18000 (zakładki 3–6).

⁸⁷ Incorpora, *Quell'andare*, 62.

⁸⁸ Maccario, *Diario*, 104–105.

zostały zabite⁸⁹. Możliwe, że opowieść ta odnosiła się do pierwszego transportu, który składał się w znacznej mierze z żołnierzy strzelców górskich.

Ze wspomnień Incorpora wynika, że żołnierze początkowo uważali Prostki za jeden z wielu przystanków na trasie. Zostali wypędzeni z wagonów okrzykami *Raus!* przez uzbrojonych, niemieckich żołnierzy. Szybko zebrali rzeczy, wysiedli i sformowali kolumnę, która w eskorcie Niemców ruszyła piechotą do obozu w Boguszech. Niemcy bili wyczerpanych i „strzelali do odważnych”, a w kolumnie znajdowały się również kobiety. Ludzie z ciężkimi, przemoczonymi plecakami dotarli do obozu po godzinie. Widzieli długie ogrodzenie z drutu kolczastego, przywitała ich wykrzywiona, owinięta drutem, drewniana brama obozowa. Z zewnątrz obóz był ogrodzony przewodem pod napięciem elektrycznym, jego dotknięcie groziło śmiercią⁹⁰.

Incorpora opisywał obóz jako rozległy teren otoczony wysokim ogrodzeniem z drutem kolczastym z barakami wkopanymi w ziemię i oślepiającymi latarniami. Wartownicy wyposażeni byli w karabiny maszynowe. Wiedzano o wcześniejszym przetrzymywaniu tam Żydów. Warunki sanitarne były bardzo trudne: do wody do picia i mycia były tylko trzy pompy ręczne. Wszędzie była wilgoć. Konstrukcję ziemianek tworzyły pnie drzew wkopane na trzy metry w grunt i wystające na metr lub dwa nad poziom gruntu, następnie obite deskami. Konstrukcja dachu składała się z poprzecznych belek, przykrytych mieszkanką gałęzi, suchej trawy i błota. Wentylację zapewniał jeden skośny otwór. Ziemianka miała prostokątny kształt, wejście do niej możliwe było przez drzwi umieszczone w krótkich bokach prostokąta, schodząc pięć lub sześć schodków w dół. Nie było podłogi, woda sączyła się od spodu przez glinę i lała się z dachu. Ludzie gnieździли się na piętrowych pryzkach zbitych z surowych desek. Pierwsi jeńcy mieli okazję zajęcia więcej miejsca, a warunki obozowe sprzyjały najbardziej pierwotnym, egoistycznym zachowaniom. Stół znajdował się na dole ziemianki, a w jego pobliżu wielu „internowanych” gnieździło się w kucki lub siedziało na swoich plecakach. Załatwienie potrzeb fizjologicznych w nocy zmuszało do wyjścia na zewnątrz, co możliwe było jedynie na czworaka. Najbardziej doskwierały zimno i głód. Włosi przewiezieni z Grecji byli ubrani w letnie ubrania, które nie zapewniały dostatecznej ochrony. Przykładowo Incorpora dotarł do Prostka z przekonaniem o rychłym powrocie do ojczyzny. W czasie transportu głód skłonił go do uzyskania jedzenia za ubrania, które okazały się mu później bardzo potrzebne. Na wyposażeniu miał szorty i letnią koszulkę, więc przed zimnem chronił się kocem. Niektórzy Włosi kupowali papierosa za 100 lirów, a inni oddawali swój chleb za zaciągnięcie się papierosem.

⁸⁹ Smerda, *Bogusze*, 163.

⁹⁰ Incorpora, *Quell'andare*, 53–54, 58.

Zdjęcie 5. Obraz Salvatore Incorporę przedstawiający obóz – charakterystyczne ziemianki obozu w Boguszach

Źródło: własność Giovanniego Incorpora, Egidio Incorpora i Gammy Incorpora Lucenti w Museo Francesco Messina – za zgodą rodziny Incorpora.

O godz. 21.00 część spała otulona jednym kocem, inni łatali ubrania przy świecach (pończochy *marro*), jeszcze inni grali w karty lub modlili się. Gdy docierali kolejni żołnierze, nadzorca baraku otrzymywał nową listę⁹¹.

Incorpora zapamiętał, że po kilku dniach pobytu otrzymał identyfikator z napisem *Stalag IB/PR 14484*. Komendantem obozu był niemiecki „marszałek” Klam⁹² – postrach obozu. Wszyscy znali jego nazwisko. Był niski, pulchny i gderliwy. Zawsze chodził w obstawie psa i bił żołnierzy gumową pałką. Niekiedy w nocy Niemcy robili pobudkę i zarządzali zbiórkę, w przenikliwym chłodzieli liczyli przetrzymywanych. Namawiali do przystąpienia do republikańsko-faszystowskiego wojska⁹³. Milczenie bywało okupione biciem przez esesmanów, choć czasami ktoś złamany zimnem ulegał namowom⁹⁴. Raz, gdy nikt się nie zgłosił, trzymano ich na zbiórce od 7.00

⁹¹ Incorpora, *Quell'andare*, 58.

⁹² Nie udało się zidentyfikować komendanta obozu, który we wspomnieniach Incorporę pojawia się jako Klam, a w pamiętniku Maccario jako Klan.

⁹³ Prowadzoną przez przedstawicieli Mussoliniego akcję agitacyjną do armii faszystowskiej potwierdza meldunek miesięczny Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj skierowany do Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie; Wilczur, *Niewola*, 110.

⁹⁴ Ślady werbunku odnajdujemy w zbliżonym obozie – *Stalagu IF Sudauen*. 16 XI 1943 r. komendantura *Stalagu IF* w piśmie dotyczącym selekcji jeńców włoskich przesyłała do Biura Informacji *Wehrmachtu* (*Wehrmachtauskunftstelle*) listy i karty osobowe dotyczące: 1) 101 jeńców, którzy „powiedzieli tak” i zgodzili się walczyć po stronie Niemiec, zostali przekazani *Waffen SS* i odtransportowani do Münsingen w Wirtembergii; 2) 264 urzędników skarbowych, którzy 8 października zostali przekazani Urzędowi Pracy w Suwałkach;

Zdjęcie 6. Obraz Salvatore Incorpora przedstawiający apel obozowy

Źródło: własność Giovanniego Incorpora, Egidio Incorpora i Gammy Incorpora Lucenti w Museo Francesco Messina – za zgodą rodziny Incorpora.

do 15.00, omdleni musieli pozostać na ziemi, a za udzielenie im pomocy groziła kara. Domniemaną kradzież kartofli karano chłostą. Wieczornym jedzeniem był ohydny rosół, kromka czarnego, kwaśnego chleba (mniej niż 100 g) oraz łyżka dżemu. Zupa ziemniaczana smakowała lepiej, gdy nalewał ją znajomy Florentczyk z Aten. Sięgał chochlą głębiej naczynia⁹⁵.

Incorpora zjadł ostatni talerz mdłej zupy w Boguszach 8 października 1943 r. Sformowano długą kolumnę, którą do Prostek eskortowali żołnierze SS. Późnym popołudniem „internowani” zostali załadowani do wagonów. W jednym wagonie stłoczono 40 lub więcej ludzi. W ten sposób Incorpora opuścił Prostki⁹⁶.

Maccario dotarł do obozu ciężarówką 27 października 1943 r. Od razu miał przykre spotkanie ze strasznym komendantem obozu Klanem. Gdy po przyjeździe postanowił szybko opróżnić pęcherz, otrzymał uderzenie pałką w szyję. Maccario zamieszkał w baraku nr 55, w którym przebywało 100 osób i został jego dozorcą. Powrót do obozu z wiejskiego komanda roboczego był dla niego szokiem, gdyż znowu cierpiał głód. Pracował wraz ze współwięźniami przy rozbiórce pustych baraków, poznając dzięki temu rozległy teren *stalagu*. Zdaniem Maccario przebywali w nim prawie

3) 107 jeńców, którzy „powiedzieli tak” i zgodzili się walczyć we włoskich siłach zbrojnych po stronie Niemiec, zostali 28 X 1943 r. przewiezieni na poligon Grafenwöhr na Bawarii; BA-MA, WAST, RW 48/97, Zugangs- und Abgangsmeldungen, Bd. 14: Stalag I B, Stalag II A, Stalag II B, Stalag II D, Stalag V A, Stalag VI A, Stalag XI B, Reservelazarett II Stargard (Sept. 1943-Jan. 1945), Kommandantur Stalag I F, Aussortierung ital. Militär. Internierter (Sudauen 16 November 1943), 21.

⁹⁵ Incorpora, *Quell'andare*, 58–60.

⁹⁶ Ibid., 62.

wszyscy Włosi pojmاني w Grecji. Wielu z utęsknieniem czekało na przeniesienie do innych obozów. Napotkani tam starzy przyjaciele również nie mogli się doczekać opuszczenia tego miejsca. Czuło się intensywne zimno nadchodzącej „rosyjskiej” zimy. Maccario również otrzymał informacje o przeniesieniu do innego obozu, ale 1 listopada 1943 r. przeniesiono go do baraku nr 35 i zaczął padać pierwszy śnieg. Poszła plotka o rychłym wyjeździe, więc ok. godz. 16.00 Włosi zostali zebrani na placu obozowym i trzymano ich tam w śniegu do 18.00, pozbawiając nadziei na szybki wyjazd. Podobna sytuacja powtórzyła się 5 i 8 listopada, gdy Włosi stali na placu obozowym od 8.00 do 11.30. Wcześniej, 2 listopada, zmarł jeden ze współwięźniów⁹⁷.

Panował głód. Jedną rację żywnościową wydawano o 11.30, a składała się ona z $\frac{3}{4}$ litra zupy z kapusty lub ziemniaków, rano i wieczorem dawano także $\frac{1}{2}$ litra wywaru z lipy. Maccario, jako nadzorca baraku, dawał sobie radę z głodem, bo czasami udało się ukraść miskę ziemniaków, chleb, trochę margaryny, kiełbasy. Pozyskaną żywność dzielono między towarzyszy niedoli. Jedzenie w obozie miało wysokie ceny: skrzynka ziemniaków kosztowała 250 lirów, paczka papierosów 200 lirów, chleb 500 lirów, a kawałek margaryny 200 lirów. Towar dostarczali z kuchni pracujący tam Włosi, przez co podawana zupa składała się głównie z wody. Niektórzy dorobili się nawet 20 zegarków. Maccario posiadał niewielkie pieniądze zarobione w czasie pracy w gospodarstwie rolnym, więc udało mu się kupić paczkę papierosów (18,75 reichsmarek) i pudełko zapalek (1,8 reichsmarki)⁹⁸.

Prawdziwym katem obozu był „marszałek” Klan, który 4 listopada odwiedził barak nr 35. Maccario opisywał go jako krępego mężczyznę o wzroście do 1,5 m. Klan często używał pałki, więc wszyscy drżeli, milczeli, gdy przechodził obok. W okrutny sposób starał się zachować dyscyplinę, w szczególności karał za załatwianie swoich potrzeb fizjologicznych poza latrynami. Ulubioną torturą Klana była tzw. wanna. Domniemany winowajca stawał obok specjalnego zbiornika z zimną wodą ze ścianami pod kątem 45 stopni⁹⁹. Następnie po kopnięciu wpadał do dołu, moczył się w lodowatej wodzie i nie miał szans opuszczenia sadzawki bez pomocy drabiny. Po wyjściu nie miał też zazwyczaj możliwości zmiany przemoczonego ubrania¹⁰⁰.

Maccario udało się zdobyć pracę w kuchni. Znajomy pracownik od czasu do czasu dawał mu kilka garstków ziemniaków, z których robił *purée*,

⁹⁷ Maccario, *Diario*, 105–109.

⁹⁸ Ibid., 107.

⁹⁹ Prawdopodobnie chodzi o zbiorniki retencyjne – wybetonowane doły gromadzące deszczówkę, widoczne do dziś na terenie poobozowym.

¹⁰⁰ Maccario, *Diario*, 107–108.

a rozdział żywności był ciągłym zarzewiem konfliktów. 8 listopada Toskańczyk pobił się z rozdziałającym racje żywnościowe Piemontczykiem. Głodny Toskańczyk dostrzegł, że z chochli spadło pół ziemniaka. Z powodu bójki rozdziałającym racje został Maccario. Więźniowie 10 listopada otrzymali informację o wyjeździe z obozu, a Francesco mógł wreszcie wysłać kartkę do rodziny. Modlił się do Matki Boskiej o szybkie dotarcie do celu. Żołnierze dostali na drogę prowiant: podwójną porcję ziemniaków, bochenek chleba na cztery osoby i podwójną margarynę. O godz. 6.00 miała miejsce pobudka, o 8.00 przygotowali plecaki, przywitali się ze strasznym „Napoleonem z Prostek” (Klanem) i poszli aleją do Prostek. W jednym wagonie bydłym ulokowano 55 osób. Tego dnia Maccario opuścił wraz z towarzyszami niedoli „przekłęty obóz koncentracyjny”, który zapamiętał na zawsze¹⁰¹.

Brescancin (nr 13435¹⁰²) również trafił do obozu w Boguszach po miesiącu pobytu w Olsztynku i opisywał obóz w Boguszach jako niebezpieczne miejsce z surowszą dyscypliną. Strażnicy bili przetrzymywanych za najdrobniejszą rzecz. W obozie mieli przebywać wcześniej m.in. Rosjanie i Polacy. Jeden z Rosjan pokazał Brescancinowi „salę śmierci” – mały domek bez okien, 5×5 m z dużym kominem¹⁰³. Wgląd do pomieszczenia zapewniało małe okienko w drzwiach. W miejscu tym mieli umierać ludzie, ale Brescancin nie wiedział, jak miało się to odbywać. W obozie Brescancin spędził 29 dni i jeden poranek. Następnie trafił do komanda roboczego. W eskorcie strażników pracował w różnych miejscach wraz z jeńcami francuskimi i sowieckimi w okolicy, na terenie Prus Wschodnich. Pewnego dnia strażnicy zabrali ich z powrotem do „okropnego obozu”, ale pobyt trwał krótko. Kilka dni później likwidowano obóz i ok. 200 Włochów załadowano do wagonów bydłych. Jego grupa trafiła do Karlsruhe (*Stalag V C*)¹⁰⁴.

Zachowały się też krótsze wzmianki o pobycie w Boguszach, w tym o wykonywanej pracy. Wielu przetrzymywanych pracowało na kolei. Vincenzo Ilario Brignoli (ur. 1924, nr 11526) z Ranica, radiotelegrafista, żołnierz 5 Pułku Strzelców Alpejskich, pracował na kolei ok. sześciu miesięcy pod nadzorem Niemców. Na kolei pracował także Pietro Curnis z Monte di Nese (ur. 1924) i prawdopodobnie Carlo Sovilla z Meran. Artylerzysta Mario Freschi (ur. 1921) pracował w warsztacie stacji kolejowej w Prostkach. Jego praca polegała na utrzymaniu torów i konserwacji lokomotyw parowych. W obozie nawiązał kontakt ze schwytanym w Grecji Angelo Ferrarim (ur. 1920, nr 11313) i wymienił parę skarpet na dwie paczki papierosów

¹⁰¹ Ibid., 109–110.

¹⁰² W każdym przypadku numeru bez dodatkowego oznaczenia obozu chodzi o *Stalag I B Kommando Prostken* (I B/PR).

¹⁰³ Opis wskazuje na karcer obozowy.

¹⁰⁴ Brescancin, *I.M.I. 13435*, 13–15.

amerykańskich. Głód doskwierał, więc jedzenie kradli z wagonów lub oszukiwali, budując magazyn z żywnością. Angelo Ferretti (ur. 1922, nr 10623) pracował również na kolei i wraz z innymi towarzyszami miał oczekiwać w *Stalagu I B/PR* na wyrok w związku z kradzieżą żywności. W listopadzie 1944 r. został skazany na dwa lata i 21 stycznia 1945 r. został wywieziony do podobozy *KL Stutthof* w Gdyni (*Gotenhafen*)¹⁰⁵. Lino Beneventi z Piombino w Toskanii pracował w Boguszach/Prostkach w rolnictwie i przy budowie umocnień obronnych, później trafił do Lipnik (prawdopodobnie wieś w powiecie piskim)¹⁰⁶. Luigi Valoti pracował w Prostkach jako technik telekomunikacji¹⁰⁷. Przez krótki czas włoscy żołnierze pracowali w fabryce konserw z raków w Prostkach (*Triumph Krebskonserven Fabrik*), co potwierdzała dawna robotnica przymusowa Helena Węglowska (ur. 1927, Grajewo), choć pracowała tam głównie z jeńcami francuskimi¹⁰⁸.

Pobyt w *Stalagu I B/PR* dotyczył raczej szeregowych żołnierzy włoskich, o czym pisał w swych wspomnieniach kapitan strzelców górskich – Natale Borsetti (ur. 1911), który jako oficer spędził w nim jedynie kilka dni w styczniu 1944 r. Wcześniej był więziony w Monachium (wrzesień – październik 1943 r.), w Częstochowie (21 października – 5 listopada 1943 r.) i w Chełmie (7 grudnia 1943 r. – 12 stycznia 1944 r.). Z obozu w Prostkach trafił do obozu w Wietzendorf (od lutego 1943 r. do grudnia 1944 r.), a stamtąd do Buchenwaldu i na koniec do Hamburga¹⁰⁹. Także w styczniu 1944 r. z Olsztynka do *Stalagu I B/PR* dotarł Pietro Zanotti (ur. 1923), który w marcu 1944 r. był sądzony za akty dywersyjne. Osadzono go najpierw w twierdzy Grudziądz (Graudenz), a następnie w podobozie *KL Stutthof* w Gdyni¹¹⁰.

Przeniesienia

W przypadku większości Włochów *Stalag IB/PR* pełnił funkcję obozu przejściowego. Pobyt w obozie był zazwyczaj krótki, niektórzy żołnierze włoscy byli w nim zaledwie kilka dni, najczęściej kilka tygodni.

¹⁰⁵ „Ferretti Angelo”, IT Associazione Nazionale ex Deportati nei Campi Nazisti, Sezione di Brescia (dalej: ANEI Brescia), dostęp styczeń 4, 2024, <https://www.deportatibrescia.it/deportato-bresciano/ferretti-angelo/>.

¹⁰⁶ Hammermann, *Zwangsarbeit*, 420, 607 (przyp. 364).

¹⁰⁷ Ibid., 381 (przyp. 161).

¹⁰⁸ Wywiad z Heleną Węglowską (z d. Dryżbą, ur. 1927 w Grajewie), listopad 25, 2022, nagranie w archiwum autora.

¹⁰⁹ Borsetti, *La mia resistenza*, 64–67.

¹¹⁰ „Zanotti Pietro”, ANEI Brescia, dostęp styczeń 4, 2024, <https://www.deportatibrescia.it/deportato-bresciano/zanotti-pietro/>.

Z zachowanych dokumentów wynika, że pomiędzy *stalagami* w Okręgu Wojskowym nr 1 dochodziło do przenosin jeńców. Wspomniano o transporach ze *Stalagu I B* do *Stalagu I B/PR*, ale zachowały się wybrakowane listy „internowanych” przenoszonych ze *Stalagu I B* do *Stalagu I A*. Wynika z nich, że już we wrześniu i październiku jeńcy ze *Stalagu I B* docierali do *Stalagu I A* (28 września, 3 i 7 października 1943 r.). Na listach z 19 listopada 1943 r. pojawiają się numery nadawane w *Stalagu I B/PR* (10 osób z numerami w przedziale 10000–18000). 15 grudnia 1943 r. do *Stalagu I A* trafiło przynajmniej 17 osób, 11 stycznia 1944 r. – 21, a 28 stycznia – 65. W ostatnim transporcie przyjechał murarz Gentile Frattini (ur. 1922, nr 10220). 10 lutego do Stabławek (lub Stołupian) trafili Włosi zarejestrowani uprzednio w *Stalagu I F*, ale także *Stalagu I A*.

Mniejsze grupy „internowanych” w Boguszach mogły przebywać pół roku lub nawet dłużej. Jednak znaczną część Włochów jeszcze jesienią wywieziono w głąb zachodnich Niemiec do innych obozów. Duży transport jeńców trafił 11 października 1943 r. do obozu pracy w Gliwicach-Łabędach (m.in. Incorpora). Znaczna liczba Włochów dotarła 17 października do Saksonii do *Stalagu IV B Mühlberg* nad Łabą¹¹¹. Żołnierze ci trafili do różnych obozów i komand

Zdjęcie 7. Nieśmiertelnik Giovanniego Rovere (ur. 21 sierpnia 1914 r. w Lartino), znaleziony przez SHE „Jaćwież” na terenie poobozowym. Rovere mieszkał w Varese Ligure. Był żołnierzem artylerii. Został pojmany w Atenach (14 września 1943 r.), a do Prostek trafił 26 września (zarejestrowany pod numerem 17166). Później przebywał w Saksonii – *Stalag IV A Hohnstein* (lista z 18 stycznia 1945 r.). Figuruje w wykazie robotników kolejowych w Dreźnie (*Deutsche Reichsbahn, Reichsbahnausbesserungswerk Dresden*, 20 sierpnia 1944 – 8 maja 1945 r.).

Zapewne powrócił do domu

Źródło: fotografia autora.

¹¹¹ ITS Bad Arolsen, dostęp styczeń 23, 2024, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/2-1-4-2_10008779-6,10008779_6; m.in. Giacomo Aricci (nr 10317), Alessandro Latti (nr 10365), Giuseppe Cortolessi (nr 10367), Antonio Colpo (ur. 1923, nr 10442), Constante Rossi (ur. 1923, nr 10445), Gino Contri (ur. 1923, nr 10462), Giuseppe Bolpagni (ur. 1913, nr 10556), Luigi Raimondi (ur. 1911, nr 10561), Luigi Ala (ur. 1912, nr 10588), Irman Maturi (ur. 1912, nr 10600), Remigio Zamboni (ur. 1914, nr 10604), Gino Sanbugaro (ur. 1917, nr 10614), Sergio Albertini (ur. 1923, nr 10666), Angelo Bosio (nr 10806), Aldemiro Bassi (nr 13009), Afro Sorgani (nr 13321), Domenico Corradini (nr 13349), Enrico Bertolini (ur. 1923, nr 17658), Dante Torelli (ur. 1914, nr 17575).

roboczych na terenie Saksonii. Pojmany w Rijece Ottelo Caprara (ur. 1915, nr 13848) trafił ze *Stalagu IV B* do *Stalagu IV A*. Afro Sorgani trafił z Mühlberg do *Stalagu IV C Gablonz*, a Bassi Aldamiro do *Stalagu IV G Leipzig*. Enrico Bertolini (ur. 1923, nr 17658) z *IV B Mühlberg* trafił do podobozu *Stalagu IV D Torgau* w Merseburgu, gdzie pracował w fabryce paliw (*Ammoniakwerk*)¹¹². Wielu jeńców przewiezionych z Prostek do Saksonii od 2 listopada 1943 r. przebywało w hali gimnastycznej w Hartha¹¹³ lub w parku samochodowym w Waldheim¹¹⁴, później przeniesiono ich do Roßwein (21 lutego 1944 r.), a następnie do Eitzdorf (15 lipca 1944 r.). Od 28 października 1943 r. duża grupa włoskich żołnierzy pracowała w zakładach *Siemens Schukert Neusörnewitz – Sörnewitz Siemens AG Meissen*¹¹⁵. Od 17 stycznia 1944 r. kilku pracowało przy produkcji odzieży wojskowej (*Heeres Kleiderkasse Meissen-Laschendorf*)¹¹⁶. Pracował tam Filippo Conter (ur. 1914, nr 10366) żołnierz 2 Pułku Artylerii Górskiej, który z Bogusz trafił do *Stalagu IV B*, a następnie *IVG*¹¹⁷. Pewna grupa Włochów pracowała od 4 marca 1944 r. w fabryce *Leipzig Eisen und Metall (Lager 238, Kommando Leipzig West)*¹¹⁸. Zostali oni 7 czerwca 1944 r. wysłani do *Stalagu VIII B*.

¹¹² Valeria Nicolis, *Pane secco e Avemarie. Due militari nei lager nazisti* (Cava de'Tirreni: Marlin, 2015), 90.

¹¹³ Athos Paccella (ur. 1920, nr 13138), Narto Rossi (ur. 1911, nr 13399), Alberizo Mangoni (ur. 1921, nr 13441), Amos Curato (ur. 1917, nr 13443), Mario Mazosi (ur. 1918, nr 13445), Fernando Padula (ur. 1913, nr 13449), Siviero Domenico (ur. 1911, nr 13452), Rocco Perrione (ur. 1921, nr 13455), Antonio Borsetto (ur. 1917, nr 13459), Casare Tulsato (ur. 1922, nr 13465), Argonyela Pisani (ur. 1922, nr 13481), Francesco Amato (ur. 1922, nr 13482), Garilo Tarato? (ur. 1921, nr 13621), Giuseppe Pignatti (ur. 1923, nr 13861).

¹¹⁴ Giuseppe Maddalena (ur. 1920, nr 13277), Giuseppe Meret (ur. 1918, nr 13278), Davide Drigo (ur. 1918, nr 13312), Arturo Tibaldi (ur. 1919, nr 13313), Sasquale Zumbo (ur. 1908, nr 13964), Pasquale Paladino (ur. 1909, nr 13970), Antonio Genovese (ur. 1922, nr 13971), Giuseppe Luzzi (ur. 1909, nr 13972), Michele Cairo (ur. 1918, nr 13974), Pasquale Madeo (ur. 1909, nr 13975), Angelo Falconi (ur. 1909, nr 13976), Luigi Bellini (ur. 1916, nr 13977), Giuseppe Piffanelli (ur. 1922, nr 14211), Angelo Giuliano (ur. 1919, nr 14225), Gino Barigni (ur. 1912, nr 14243), Venecio Bolognesi (ur. 1912, nr 14245), Antonio Di Cesare (ur. 1916, nr 14749), Quillo Cresenz (ur. 1923, nr 14755).

¹¹⁵ Natale Basiliono (ur. 1923, nr 12152), Francesco Ranzani (ur. 1915, nr 12759), Carlo Maiocchi (ur. 1906, nr 12770), Giovanni Belli (ur. 1910, nr 12772), Giulio Domena (ur. 1923, nr 12787), Enrico Maroni (ur. 1908, nr 12827), Alessandro Rossini (ur. 1909, nr 13132), Mario Malpeli (ur. 1917, nr 13139), Giovanni Parscico (ur. 1919, nr 13141), Renatto Mariani (ur. 1913, nr 13145), Ennio Ferrarini (ur. 1915, nr 13190).

¹¹⁶ Filippo Conter (ur. 1914, nr 10366), Giuseppe Bedussi (ur. 1912, nr 10828), Amerigo Berlacca (ur. 1921, nr 13135), Secondo De Fanesi (ur. 1920, nr 13219).

¹¹⁷ Połowę identyfikatora żołnierza odnaleźli na polu poobozowym członkowie SHE „Jaćwież”.

¹¹⁸ Luigi Gatti (ur. 1908, nr 14497), Bruno Gremo (ur. 1920, nr 14508), Pierallini (ur. 1912, nr 14742), Alfredo Cerapi (ur. 1918, nr 15000), Vincenzo Capassi (ur. 1922, nr 15178), Mario Vigo (ur. 1918, nr 15188), Leno Stroili (ur. 1916, nr 15312), Luigi Tettmanti (ur. 1918,

Wielu Włochów pracowało w zakładach produkujących części do samolotów *Die Erla-Maschinenwerk GmbH* w Lipsku. Brisłoma Manna (ur. 1921, nr 11197) pracował tam od 12 listopada 1943 r. (20 stycznia 1944 r. przekazany do *Stalagu IV F*). Dante Torrelli (ur. 1914, nr 17575) i Zappelini Vasco (ur. 1920, nr 17155) pracowali tam zaledwie kilka dni w sierpniu 1944 r., po czym zostali wysłani do *Stalagu IV D* (Vasco, 9 sierpnia tr.) lub *Stalagu IV A* (Zappelini, 17 sierpnia tr.). Włosi rejestrowani w obozie w Boguszech pojawiają się w wielu saksońskich zakładach przemysłu wojennego, w tym: zakładach przetwórczych węgla brunatnego *Brabag AG (Braunkohle Benzin)* w Böhlen¹¹⁹, zakładach produkujących amunicję *Hasag Leipzig (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik)*, zakładach produkcji samolotów *A.T.G. Leipzig (Allgemeine Transportanlagen-Gesellschaft)*¹²⁰, przedsiębiorstwie energetycznym *ASW Lippendorf (Aktiengesellschaft Sächsische Werke)*, kopalni odkrywkowej *Börtewitz Erbslöh & Co.*, zakładach ceramicznych *Steingut AG Colditz*¹²¹. Znaczna liczba Włochów przewiezionych do Saksonii uzupełniała braki siły roboczej w zakładach przemysłowych¹²².

Duży transport jeńców wyjechał z Prostek 11 listopada 1943 r. do Hamburga i Szlezewiku-Holsztyna. Trafili tam wszyscy jeńcy, których karty, wysłane 9–10 listopada 1943 r., dotarły do rodzin¹²³. Skierowani tam jeńcy mieli numery nadawane w *Stalagu I B/PR*, ale też w *Stalagu I B* i *Stalagu I F*, co świadczy o wcześniejszej koncentracji jeńców. Transport ten dotarł do *Stalagu X A Schleswig* 14 listopada, przemierzając trasę: Prostki, Gąbin (Gumbinnen), Królewiec, Kowno, Wilno, Mińsk, Białystok, Brześć Litewski, Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Chojnice (Konitz), Szczecin (Stettin), Stargard, Berlin, Schwerin, Gustrow, Lübeck, Kiel, Hamburg, Bremerwerde¹²⁴. Na listach przeniesionych do cywila jeńców ze *Stalagu X A* znajduje

nr 15320), Faraniellio Ghenda (ur. 1911, nr 15457), Bruno Mantegazza (ur. 1920, nr 15928), Vittorio Urlo (ur. 1920, nr 16009), Nazzareno Albani (ur. 1917, nr 16057), Armando Isidori (ur. 1922, nr 16058), Giuseppe Cunsolo (ur. 1922, nr 16061), Luigi Latanzi (ur. 1919, nr 16222), Felice Bollina (ur. 1923, nr 16617), Luigi Cavallini (ur. 1921, nr 16725), Francesco Fontana (ur. 1916, nr 16726), Luigi Perego (ur. 1916, nr 17651).

¹¹⁹ Giorgio Piccoli (ur. 1923, nr 10722), Aleido Brunetti (ur. 1911, nr 12486), Primo Salmiati (ur. 1924, nr 12654), Guido Pavan (ur. 1917, nr 13389), Mario Bagnoni (ur. 1912, nr 16645), Carlo Fillippi (ur. 1916, nr 17847).

¹²⁰ Lino Quattrini (ur. 1917, nr 11733).

¹²¹ Rodolfo Da Ru (ur. 1920, nr 12299).

¹²² Hammermann, *Zeugnisse*, 6.

¹²³ Francesco Maccario (ur. 1923, nr 3494 I B), Lanza, Poretta, Costamagna, Tavilla, Bianchera. Ponadto na listach *Stalagu X A* figurują żołnierze: Bonfiglio, Calabrese.

¹²⁴ Maccario, *Diario*, 111.

się 729 nazwisk jeńców, których numery pochodzą z Prostek¹²⁵. W *Stalagu X A* przebywał Salvatore Semprini (ur. 1922, nr 14285), który później mieszkał w hamburskiej Altonie (*Lager Schiller Oper*)¹²⁶. Do Hamburga trafili m.in. Domenico Pace (ur. 1920)¹²⁷ czy Bianchera. W *Stalagu X A* w Ślązku przebywali m.in. Vincenzo Brignoli, Luigi Valoti (ur. 1922, nr 11593), Giuseppe Crescini (ur. 1913, nr 10498) i Poretta.

Inna część „internowanych” została przetransportowana do *Stalagu III A Lückenwalde* (Brandenburgia), m.in. Luigi Caprile (ur. 1920, nr 15304), Gulio Olivieri (ur. 1916), Carlo Sovilla, Natele Veraldi (ur. 1919). Kolejna grupa mogła trafić do *Stalagu V C* (Wildberg, Badenia–Wirtembergia), m.in. Rizzerio Tiberi (ur. 1918, nr 13142), Angelo Brescancin. Następna grupa mogła trafić też do Szczecina (Stettin) i Polic (Pölitz), np. Carlo Venturelli (ur. 1911, nr 10432), Mario Freschi, choć mogły to być kolejne przeniesienia z innych miejsc (np. z Hamburga).

W wielu przypadkach przeniesienie było kolejnym etapem. Czasami dochodziło do przenosin pomiędzy obozami w okręgach wojskowych. Sovilla przebywał w *Stalagu III A Lückenwalde*, *Stalagu III D Berlin Zehlendorf* i *Berlin Hohenschönhausen*¹²⁸. Maccario trafił 11 listopada 1943 r. do *Stalagu X B Sandbostel*, a 26 listopada do *Stalagu X A*, następnie do *Stalagu VI C (Oberlangen)* i *Stalagu VI C/Z*. W wielu przypadkach trudno ustalić kolejny obóz i komando robocze z powodu braku dokumentacji. Brescancin po pobycie *Stalagu V C* w Karlsruhe przebywał w Dachau, Neuaußing i Allach.

Niektórzy Włosi zostali przewiezieni z Bogusz do komand roboczych na terenach okupowanych. Giuseppe Finetto (ur. 1914, nr 11372) został w październiku 1943 r. wysłany do urzędu budowlanego armii (niem. *Heeresbauamt*) w Zambrowie (nr komanda roboczego 5/218), następnie trafił do *Stalagu VII B* (23 stycznia 1944 r.), później do *Stalagu XIII D* w Norymberdze (5 maja), gdzie zmarł 22 września 1944 r.

Większość włoskich jeńców z Bogusz pozostała w zachodniej części Niemiec do zakończenia wojny. Bianchera od 4 października 1944 r. pracował w hamburskiej elektrowni (*Hamburgische Elektrizitäts-Werke, Pferdemarkt 48*)¹²⁹. Brignoli spędził sześć miesięcy w Hamburgu, pracując w grupie interwencyjnej zajmującej się usuwaniem skutków bombardowań fabryk, portu, mostów, dróg i torów kolejowych. Później trafił do Polic, gdzie pracował w różnych działach

¹²⁵ ITS Bad Arolsen, dostęp marzec 18, 2024, https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/2-1-2-1_10008789-7.

¹²⁶ Jego nieśmiertelnik znaleźli członkowie SHE „Jaćwież” na polu poobozowym w Boguszach.

¹²⁷ Donato Pace, „Domenico Pace dalla Valle di Vestino al fronte di Guerra”, Garda Post, dostęp kwiecień 2, 2024, <https://www.gardapost.it/2019/08/03/perdinci-dove-sei-arrivato-2/>.

¹²⁸ Hammermann, *Zwangsarbeit*, 607.

¹²⁹ Pascale, *Fiori*, 101.

fabryki benzyny syntetycznej (*Hydrierwerke Pölitz AG*). Z nadejściem frontu został przeniesiony do Magdeburga, aż do wyzwolenia przez polskich żołnierzy idących razem z Armią Czerwoną w Rathenow w Brandenburgii (70 km od Berlina)¹³⁰. Valoti był murarzem w Hamburgu, a później wytwarzał węgiel drzewny w Szczecinie¹³¹. Freschi trafił do Szczecina zniszczonego przez bombardowania. Naprawiał uszkodzone domy i pozyskiwał materiał z gruzów. Potem przewieziono go do Bratysławy, gdzie kopał rowy przeciwczołgowe. Na Słowacji doczekał końca wojny¹³². Pietro Curnis (ur. 1924) trafił do Gdańska (wtedy Danzig), gdzie pracował na kolei¹³³.

Część „internowanych” pozostała w Prusach Wschodnich. Mario Nicoletto trafił do Królewca z Prostek 19 października 1943 r. Został przydzielony do warsztatów samochodów ciężarowych 8 grudnia 1943 r. Elio Gregoris (ur. 1923, nr 10448) i Umberto Della Schiava (ur. 1917, nr 10447) zostali przydzieleni do pracy przy wycince lasu we wsi Mittenheide (obecnie Turośl, powiat piski)¹³⁴. Spali wraz z innymi więźniami w barakach obozowych, oddzielonych od cywilnych zabudowań drutem kolczastym. Jedli zupę z kapusty i często cierpieli z głodu. W lipcu 1944 r. nadzorców-żołnierzy zmienili starsi cywile. Drewno było cięte z przeznaczeniem na gaz drzewny – erzac paliwa używany głównie na potrzeby cywilne. W styczniu 1945 r. Włosi z Mittenheide ruszyli w kolumnie, cofając się przed nadchodzącą Armią Czerwoną. Po przejściu frontu udali się do Białegostoku, gdzie Gregoris został zatrudniony jako kucharz. We wrześniu 1945 r. trafili do Mińska, skąd wysłano ich transportem samochodowym i kolejowym do domu¹³⁵. Beneventi pracował w Boguszach/Prostkach w rolnictwie, a w lecie i jesienią 1944 r. przy budowie umocnień obronnych, później trafił do Lipnik (prawdopodobnie wieś w powiecie piskim)¹³⁶. Camillo Stenico (ur. 1920) trafił do pracy w okolicy Piza nad jeziorem Śniardwy¹³⁷.

Niektórzy Włosi zostali przydzieleni do pracy w gospodarstwach rolnych i zakładach w powiecie elckim. Pietro Gheza (ur. 1917, nr 11486)

¹³⁰ „Vincenzo Ilario Brignoli”, *Lo Scarpone Orobico* 72 nr 3 (2015): 47 (biogram zmarłego).

¹³¹ Hammermann, *Zwangsarbeit*, 420 (przyp. 364), 607, 381 (przyp. 161).

¹³² Aratri, „Le peregrinazioni”, 10–12.

¹³³ Angelo Bendotti i Mario Pelliccioli, red., *Prigionieri in Germania: la memoria degli internati militari* (Bergamo: Associazione editorial Il Filo di Arianna, 1990), 568.

¹³⁴ W oryginale Mittelnheide.

¹³⁵ „Alpini a scuola una visita importante alla scuola media di Casarsa”, *La piu bela fameja* 39, sierpień 5, 2004.

¹³⁶ Hammermann, *Zwangsarbeit*, 420, 607 (przyp.).

¹³⁷ Camillo Stenico, „Cinque anni in Guerra”, *Cultura Trentino*, dostęp styczeń 20, 2024, <https://www.cultura.trentino.it/layout/set/print/Appuntamenti/Camillo-Stenico-cinque-anni-in-guerra>.

w listopadzie 1944 r. pracował w gospodarstwie Anny Behlau w Nowej Wsi Elckiej (wówczas Neuendorf) w powiecie elckim¹³⁸. We wsi Dutki u rodziny Kowalczyków pracował Vittorio Maszkierini¹³⁹. Około 60 jeńców włoskich oraz kilku cywilów pracowało w Elku w tartaku i firmie budowlanej Lippe & Schimansky¹⁴⁰. W czasie robót fortyfikacyjnych niektórzy Włosi mogli mieszkać na terenie dawnego obozu w Boguszech lub w jego pobliżu. 22 września 1944 r. Mauro Martinelli napisał do domu kartę, w której określił miejsce swojego pobytu jako *Gemeinschaftslager B Prostken* (5B – Prusy Wschodnie)¹⁴¹. Możliwe, że chodziło o obóz w Boguszech po zmianie statusu „internowanych żołnierzy” na robotników cywilnych. Pojmany w Grecji Guido Leone Rota (ur. 1916) z batalionu Tiran został wyzwolony przez Armię Czerwoną w Prostkach w styczniu 1945 r.¹⁴²

W archiwach można odnaleźć dokumenty jeńców uwięzionych w Boguszech, którym nie udało się przetrwać wojny. Emilio Zanoncini (ur. 1919, nr 10599), którego pierwotnym obozem był *Stalag I B/PR*, zaginął w niewyjaśnionych okolicznościach wiosną 1944 r. w *Stalagu I B* (a może *Stalagu I B/PR*)¹⁴³. Francesco Bracchi (ur. 1914, nr 10571) zmarł z powodu choroby w Homburgu (8 grudnia 1944 r.). Finetto umarł w szpitalu w Langwasser. Tiberi Rizieri (ur. 1918, nr 13142) zmarł z powodu zaburzeń układu krążenia w Karlsruhe (18 czerwca 1944 r.). Caprile zmarł z powodu choroby płuc w szpitalu rezerwowym w Perleberg (*Stalag III A Lückenwalde*). Carlo Borghi (ur. 1920, nr 10362), żołnierz 2 Pułku Artylerii Górskiej przebywał pod koniec wojny w Gelsenkirchen. Zginął w czasie bombardowania 17 stycznia 1945 r.¹⁴⁴ Na cmentarzu włoskich żołnierzy na warszawskich Bielanych są pochowani żołnierze: Alfredo Abbruzzese (ur. 1923 –

¹³⁸ Lyck – Inna Strona Pocztownki – Die Andere Seite der Postkarte, „Karta Pietro Ghezy wysłana 9 listopada 1944 r.”, Facebook, wpis lipiec 4, 2016, dostęp listopad 18, 2022, <https://www.facebook.com/LyckAnsichtskarten/>.

¹³⁹ Elsa Swałowska, *Czas i ludzie. Subiektywna historia Stowarzyszenia Mniejszości Niemieckiej „Warmia” w Lidzbarku Warmińskim* (Lidzbark Warmiński: Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej „Warmia”, 2013, 28–29).

¹⁴⁰ Bohdan Koziello-Poklewski, „Niewola i eksterminacja jeńców wojennych – Włochów w niemieckich obozach jenieckich, wrzesień 1943 – maj 1945, Jacek Wilczur, Warszawa 1969 [recenzja]”, *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* 1971, nr 1 (1971): 152.

¹⁴¹ „Korespondencja jeńca włoskiego z obozu w Prostkach Rok 1944”, Mazury i okolice – historia, zabytki i archiwalia, Facebook, dostęp listopad 22, 2023, <https://www.facebook.com/people/Mazury-i-okolice-historia-zabytki-i-archiwalia/>.

¹⁴² Silvio Riva, „Carvico, 75 anni Alpini”, *OlScarpu’ de Carvico*, marzec 25, 2007, 10–11. Nie jest wykluczone, że G. L. Rota był robotnikiem przymusowym pracującym na terenie powiatu elckiego.

¹⁴³ Kuźniewski i Suchowiecki, *Obóz jeniecki*, 104–105.

¹⁴⁴ Członkowie SHE „Jaćwież” znaleźli jego nieśmiertelnik na polu poobozowym w Boguszech.

zm. 1944 w *Stalagu I B Hohenstein*, nr 10893), Enrico Gallizzi (ur. 1923 – zm. 1945 w Choroszczy, nr 12278), Francesco Pezzotta (ur. 1918, zmarł w Świątynach, nr 10180), Pietro Pontarollo (ur. 1912, zmarł w Świątynach, nr 10527), Giovanni Zecchini (ur. 1920 – zm. 1944 w Piszcu, nr 10647), Giobatta Zilio (ur. 1923 – zm. 1944 w Świątynach)¹⁴⁵. Według powojennych szacunków na cmentarzu obozowym w Boguszach spoczywają szczątki ok. 460 włoskich żołnierzy¹⁴⁶, których tożsamość nie została ustalona.

Zakończenie

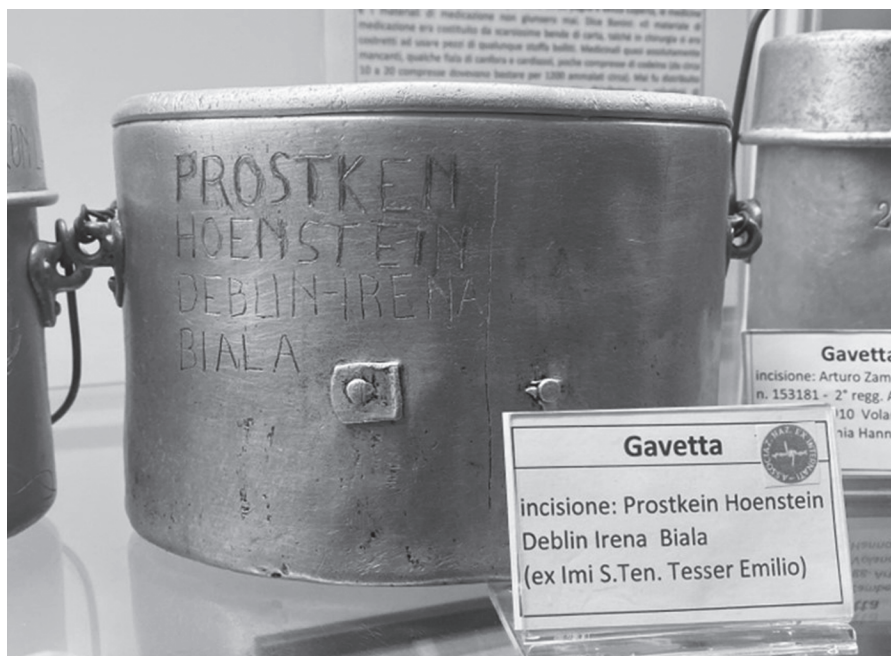
Od końca stycznia 1943 r. obóz w Boguszach/Prostkach figuruje jako *Stalag IF/Z*, podobóz obozu w Suwałkach – *Stalagu I F Sudauen*. W tym czasie *Stalag I F Sudauen* miał jeszcze podobóz w Fischborn (Dłutowie) oraz obóz rozdzielczy (*Teillager*) w Łysym (Liese)¹⁴⁷. W maju 1943 r. obozowi w Suwałkach podporządkowane były obozy w Prostkach oraz Schützenort (wcześniej podporządkowany *Stalagowi I D Heydekrug*). *Stalag I F* z podobozami był w tym czasie przeznaczony dla jeńców sowieckich. We wrześniu 1943 r. wszystkie *stalagi* w Prusach Wschodnich przyjęły znaczną liczbę żołnierzy włoskich. *Stalag I F Sudauen* przyjął ich najwięcej, ale przebywali oni w tym obozie stosunkowo krótko. Już 15 grudnia 1943 r. w Suwałkach mieli przebywać tylko jeńcy sowieccy¹⁴⁸. W połowie września 1943 r. obóz w Boguszach (lub jego część) zaczął funkcjonować jako podobóz *Stalagu I B Hohenstein* – *Stalag I B Kommando Prostken (IB/PR)*. Obóz w Boguszach był obozem zapasowym i przejściowym „internowanych” Włochów. Podobnie jak bliźniaczy obóz *Stalag I A/EB*, *Stalag IB/PR* przejmował nadwyżkę żołnierzy włoskich (stąd zapewne wyznaczone zakres numerów powyżej 10 tys. czy 11 tys.). W sytuacji ogromnego napływu uwięzionych uruchamiano rezerwowe obozy, na bazie starej infrastruktury po obozach jeńców sowieckich. Obóz w Boguszach formalnie istniał, ale w czasie pobytu Włochów niektóre jego zabudowania były już w trakcie rozbiórki. Z powodu możliwości pomieszczenia jeńców, zdecydowano się na jego wykorzystanie. Dwa duże transporty żołnierzy włoskich przybyły 19 i 26 września 1943 r. Żołnierze ci otrzymali numery *Stalagu IB/PR*. Mniejsze grupy jeńców przybywały w październiku 1943 r., gdy koncentrowano żołnierzy przed transportem do

¹⁴⁵ Lista żołnierzy pochowanych na Cmentarzu Żołnierzy Włoskich w Warszawie otrzymała przez autora od Sylvii Pascale i Orlando Materassiego.

¹⁴⁶ Sposób ustalenia liczby zmarłych żołnierzy włoskich pozostaje autorowi nieznanym. Możliwe, że liczba ta jest zawyżona.

¹⁴⁷ BA-MA, WAST, RW 48/101, Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager (Stalags, Frontstalags, Dulags, Ilags, Heilags, Marlags und Milags) mit Ortangaben, 62.

¹⁴⁸ Schreiber, *Die italienischen Militärinterinierten im deutschen*, 313.

Zdjęcie 8. Menażka włoskiego żołnierza Emilio Tessera, więzionego w Boguszach/Prostkach, Olsztynku, Dęblinie i Białej Podlaskiej, zbiory Muzeum Internowanych w Padwie

Źródło: fotografia autora.

północnych Niemiec (11 listopada 1943 r.). Duże transporty jeńców wyjechały do Gliwic (11 października 1943 r.) oraz do Saksonii (17 października 1943 r.). Jeńców przenoszono także pomiędzy obozami i komandami robotczymi w Prusach Wschodnich i Okręgu Białostockim. Trafiali także na Śląsk (Zgorzelec), Pomorze, do Brandenburgii i Badenii Wirtembergii. Do końca wojny Włosi pozostawali na przedostatnim miejscu w hierarchii robotników zagranicznych, co widoczne było w ich wyżywieniu, ubraniu i wynagrodzeniach¹⁴⁹. Tylko jeńcy sowieccy byli traktowani gorzej¹⁵⁰.

Warunki bytowe i sanitarne w Boguszach były szczególnie ciężkie. Pojmani pod koniec lata żołnierze nie byli wyekwipowani na warunki zimowe. Pobyt w ziemiankach wspominali jako udrękę. Szczególnie żołnierze przywiezieni z Grecji lub Bałkanów musieli się zmierzyć z przenikliwym zimnem i wilgocią. Panował głód, a kilka tysięcy ludzi wodę czerpało za pomocą trzech ręcznych pomp. Uwięzieni byli też brutalnie karani przez niemieckich strażników, a szczególnie okrutny był komendant obozu „marszałek”

¹⁴⁹ Ibid., 581.

¹⁵⁰ Hammermann, *Zeugnisse*, IX.

Klan (Klam). Możliwe, że warunki obozowe sprzyjały akcji werbunkowej, która była prowadzona również w Boguszach. Według szacunków niemieckich historyków ok. 1/3 więzionych żołnierzy zdecydowało się przystąpić do republikańsko-faszystowskiego wojska. Włosi najczęściej pracowali na kolei lub w rolnictwie. Wiedzieli, że ich pobyt w Boguszach jest przejściowy, dlatego nie mogli się doczekać opuszczenia obozu. Większość wywieziono po kilku tygodniach w głąb Niemiec, a zamianę wilgotnych ziemianek na baraki odbierano bardzo pozytywnie. Niewielka część Włochów pozostała w komandach roboczych w Prusach Wschodnich. Nieznaczna część została oswobodzona przez Armię Czerwoną, prawdopodobnie też na terenie dawnego obozu.

Historia pobytu Włochów w obozie w Boguszach/Prostkach nie spotkała się dotychczas z pogłębionym zainteresowaniem badaczy. Członkowie rodzin więzionych najczęściej znają *Stalag I B Hohenstein*, nie zdając sobie sprawy z istnienia podobozu – *Stalagu I B/PR*. W wielu przypadkach odnajdywane pamiątki wskazują wyraźnie na pobyt w Boguszach (Prostken), a nie w Olsztynku. W jednej z publikacji w wykazie obozów pojawia się zbiłek wyrazowy: „I.B Prostein (Hokenstein). Polonia”¹⁵¹, świadczący o problemach z identyfikacją miejsca. Jeszcze częściej pojawia się lakoniczny zapis „*Stalag I B*”. Czasami w opowieściach więzionych w Prusach Wschodnich mowa jest o obozie z barakami w ziemi, co może wskazywać na Bogusze. Niekiedy jedynie przypadek pozwala odkryć, że żołnierz był przetrzymywany w Boguszach. Artylerzysta Antonio Mansueto (ur. 1922, nr 25596) zmarł w lazarecie *Stalagu VIII A* w Zgorzelcu (Görlitz) z powodu choroby płuc (19 czerwca 1944 r.). Kilka dokumentów potwierdza jego śmierć, ale tylko z zachowanej karty rejestracyjnej wynika, że został pojmany w Ate-nach i trafił do *Stalagu I B/PR* w Boguszach, spoczywa na cmentarzu na warszawskich Bielanych.

Bibliografia

Archiwalia

Bundesarchiv Abteilung Ludwigsburg

Ermittlungsakten

Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim

Chef des Kriegsgefangenwesens

Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene

¹⁵¹ Marco Paolini, „I.M.I. Internati Militari Italiani nati nel Comune di Pistoia. Deportati nei lager nazisti 1943–1945”, dostęp marzec 22, 2024, <https://www.istitutostoricoresistenza.it/wp-content/uploads/2016/12/comune-di-pistoia-internati-militari-.pdf>.

Croce Rossa Italiana

Ministero Della Difesa/Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti (Onorcaduti) / Internati militari italiani (IMI)

Międzynarodowa Służba Poszukiwań w Bad Arolsen

Wspomnienia

„Alpini a scuola una visita importante alla scuola media di Casarsa”. *La piu bela fameja*, sierpień 5, 2004.

Aratri, Ilias. „Le peregrinazioni dell’Alpino Freschi in Russia è in Europa Orientale”. *L’Alpino Modenese* 20, nr 51 (2016):10–12.

Bendotti, Angelo, i Mario Pelliccioli, oprac. *Prigionieri in Germania: la memoria degli internati militari*. Bergamo: Associazione editorial Il Filo di Arianna, 1990.

Borsetti, Natale. *La mia resistenza non armata: appunti e disegni di un militare italiano nei lager nazisti dal 1943 al 1945*. Firenze: Morgana Edizione, 2005.

Brescancin, Angelo. *I.M.I. 13435 La Vita degli internati militari italiani nei lager Tedeschi*. Susegana: Giacobino Editore, 1977.

Incorpora, Salvatore. *Quell’andare (da un diario)*. Soveria Mannelli: Rubbetino Editore, 2021.

Maccario, Paolo. *Diario dell’alpino Francesco Maccario. Il soldato che voleva laurearsi alla Bocconi*. Boves: Araba Fenice, 2021.

Nicolis, Valeria. *Pane secco e Avemarie. Due militari nei lager nazisti*. Cava de’ Tirreni: Marlin, 2015.

Riva, Silvio. „Carvico, 75 anni Alpini”. *OlScarpu’ de Carvico*, marzec 25, 2007.

„Vincenzo Ilario Brignoli”. *Lo Scarpone Orobico* 72, nr 3 (2015): 47.

Opracowania

Datner, Szymon. *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1961.

Hammermann, Gabriele. *Zeugnisse der Gefangenschaft. Aus Tagebüchern und Erinnerungen italienischer Militärinternierter in Deutschland 1943–1945*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2014.

Hammermann, Gabriele. *Zwangsarbeit für den «Verbündeten». Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002.

Januszkiewicz, Zofia. *Stalag IB. Miejsce niewoli i niedoli*. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur, 1982.

Konieczny, Alfred. „Traktowanie robotników włoskich przez policję hitlerowską w latach II wojny światowej (na przykładzie Śląska)”. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo* 285 (2003): 319–333.

Koziello-Poklewski, Bohdan. „Niewola i eksterminacja jeńców wojennych – Włochów w niemieckich obozach jeńческих, wrzesień 1943 – maj 1945, Jacek Wilczur, Warszawa 1969 [recenzja]”. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* nr 1 (1971): 148–154.

Kuźniewski, Bogumił, i Adam Suchowiecki. *Obóz jeńческий. Stalag IB Hohenstein*. Olsztyn: Towarzystwo Przyjaciół Olsztynka, 2013.

Lietz, Zygmunt. *Obozy jeńческие w Prusach Wschodnich 1939–1945*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1982.

- Łagodziński, Stanisław. „Stalag I B Hohenstein: (w świetle zeznań świadków)”. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 3–4 (1977): 403–427.
- Marcinkiewicz, Stefan Michał. „Pamięć zafałszowana. Przypadek «hitlerowskiego obozu koncentracyjnego» w Boguszach/Prostkach”. *Zapiski Historyczne* 88, z. 4 (2023): 67–91. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2023.30>.
- Marcinkiewicz, Stefan Michał. „Widmo śmierci” (31 X 1943). *Partyzancka legenda, polityka i pamięć w powiecie elckim*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2020.
- Marcinkiewicz, Stefan Michał. „Zamach na esesmanów pod Elkiem – brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?”. *Kultura i Społeczeństwo* 68, nr 1 (2024): 55–74. <https://doi.org/10.35757/KiS.2024.68.1.3>.
- Monkiewicz, Waldemar. *Za drutami obozów w regionie północno-wschodnim*. Białystok: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 1994.
- Okęcki, Stanisław. „Włosi w polskim ruchu oporu”. *Wojskowy Przegląd Historyczny* 14, nr 1 (1969): 181–200.
- Omilianowicz, Aleksander. *Barykada*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1968.
- Omilianowicz, Aleksander. *Stalowy szlak*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1972.
- Otto, Reinhard, Rolf Keller, i Jens Nagel. „Radzieccy jeńcy wojenni – liczby i skala problemu”. *Łambinowski Rocznik Muzealny* 37 (2014): 71–93.
- Pascale, Sylvia. *Fiori dal Lager: Antologia di Internati Militari Italiani*. Cinto Euganeo: CIESSE Edizioni, 2019.
- Plichowicki, Czesław, red. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*. Warszawa: PWN, 1979.
- Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939–1945*. Warszawa: Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, 1964.
- Schreiber, Gerhard. „Der 8. September 1943 und das Schicksal der italienischen Militärinternierten”. *Zeitschrift Geschichte und Region/Storia e Regione* 3, nr 1–2 (1994): 47–74.
- Schreiber, Gerhard. *Die italienischen Militärinternierten im deutschen Machtbereich 1943 bis 1945. Verraten – Verachtet – Vergessen*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1990.
- Schreiber, Gerhard. „Die italienischen Militärinternierten: militärische und politische Aspekte”. *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 19 (1993): 627–643.
- Swałowska, Elsa. *Czas i ludzie. Subiektywna historia Stowarzyszenia Mniejszości Niemieckiej „Warmia” w Lidzbarku Warmińskim*. Lidzbark Warmiński: Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej „Warmia”, 2013.
- Szmerda, Jadwiga. *Bogusze a rippa Łek. Złote okruchy wspomnień*. Bogusze: nakładem własnym, 2023.
- Wilczur, Jacek. *Armira nie wróci do Italii*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1962.
- Wilczur, Jacek. *Niewola i eksterminacja jeńców wojennych Włochów w niemieckich obozach jenieckich*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1969.

Wywiady

Wywiad z Heleną Węglowską (z d. Dryzbą). Listopad 25, 2022. Nagranie w archiwum autora.

Wywiad z Kazimierzem Milewskim. Maj 10, 2022. Nagranie w archiwum autora.

Internet

- „Ferretti Angelo”. IT Associazione Nazionale ex Deportati nei Campi Nazisti, Sezione di Brescia. Dostęp styczeń 4, 2024. <https://www.deportatibrescia.it/deportato-bresciano/ferretti-angelo/>.
- IMI – Internati Militari Italiani. Facebook. Dostęp luty 1, 2024. <https://www.facebook.com/groups/resistenzaimi>.
- „Korespondencja jeńca włoskiego z obozu w Prostkach Rok 1944”. Mazury i okolice – historia, zabytki i archiwalia. Facebook. Dostęp listopad 22, 2023. <https://www.facebook.com/people/Mazury-i-okolice-historia-zabytki-i-archiwalia/>
- Lessico Biografico IMI (LeBi). Dostęp luty 7, 2024. <https://www.lessicobiograficoimi.it>.
- Lyck – Inna Strona Poczty – Die Andere Seite der Postkarte. Facebook. Wpis lipiec 4, 2016. Dostęp listopad 18, 2022. <https://www.facebook.com/LyckAnsichtskarten/>
- Pace, Donato. „Domenico Pace dalla Valle di Vestino al fronte di Guerra”. Garda Post. Dostęp kwiecień 2, 2024. <https://www.gardapost.it/2019/08/03/perdinci-dove-sei-arrivato-2/>.
- Paolini, Marco. „I.M.I. Internati Militari Italiani inati nel Comune di Pistoia. Deportati nei lager nazisti 1943–1945”. Dostęp marzec 22, 2024. <https://www.istitutostorico-resistenza.it/wp-content/uploads/2016/12/comune-di-pistoia-internati-militari-.pdf>.
- Schwarz, Werner, Alexander Gfüllner, i Alexander Rostocki. „Kriegsgefangenenlager: Liste”. Moosburg.org. Dostęp luty 1, 2024. <https://www.moosburg.org/info/stalag/laglist.html#wki>.
- Stenico, Camillo. „Cinque anni in guerra”. Cultura Trentino. Dostęp styczeń 20, 2024. <https://www.cultura.trentino.it/layout/set/print/Appuntamenti/Camillo-Stenico-cinque-anni-in-guerra>.
- „Zanotti Pietro”. IT Associazione Nazionale ex Deportati nei Campi Nazisti, Sezione di Brescia. Dostęp styczeń 4, 2024. <https://www.deportatibrescia.it/deportato-bresciano/zanotti-pietro/>.

STRESZCZENIE

Stefan Michał Marcinkiewicz, *Stalag I B Kommando Prostken* (I B/PR). Włoscy żołnierze w obozie jenieckim w Boguszach/Prostkach (1943–1945)

Jesienią 1943 r. w *stalagach* w Prusach Wschodnich przetrzymywano ok. 75 tys. włoskich żołnierzy. Dwa główne obozy: *Stalag I A* i *Stalag I B* utworzyły podobozы, oficjalnie nazwane oddziałami: *Stalag I A Kommando Ebenrode* i *Stalag I B Kommando Prostken*. Podobóz z nazwy zlokalizowany w niemieckich Prostkach znajdował się w rzeczywistości w polskich Boguszach. Służył on w latach 1941–1942 do przetrzymywania wielu tysięcy czerwonoarmistów, „ostarbeiterów” i Żydów. Od września 1943 r. więziono w nim ponad 10 tys. włoskich żołnierzy przywiezionych z północnych Włoch, Grecji i Bałkanów. Warunki obozowe były szczególnie ciężkie: głód, brak higieny, zimno, wilgoć i brutalność załogi. Szczególnie okrutny miał być komendant obozu Klam (lub Klan). Większość Włochów przebywała w obozie kilka tygodni. Zostali wywiezieni w głąb Niemiec, na Śląsk, do Saksonii,

Szlezewiku-Holsztyna, gdzie wykonywali przymusową pracę. Jeńców przenoszono także pomiędzy obozami i komandami roboczymi w Prusach Wschodnich i Okręgu Białostockim. Niewielka grupa Włochów mogła pozostawać na terenie dawnego *Stalagu I B/PR* do wkroczenia Armii Czerwonej (24 stycznia 1945 r.). Około 460 Włochów może spoczywać na cmentarzu obozowym w Boguszech.

Słowa kluczowe: *Stalag I B Kommando Prostken*, *Stalag I B/PR*, jeńcy wojenni, włoscy internowani, Bogusze, Prostki

SUMMARY

Stefan Michał Marcinkiewicz, *Stalag I B Kommando Prostken* (I B/PR). Italian Soldiers in the POW Camp at Bogusze/Prostki (1943–1945)

In the fall of 1943, approximately 75,000 Italian soldiers were held in stalags in East Prussia. The two main camps: *Stalag I A* and *Stalag I B* created sub-camps that were officially named *Stalag I A Kommando Ebenrode* and *Stalag I B Kommando Prostken*, respectively. The latter, designated as being situated in Prostki, Germany, was in fact located in Bogusze, Poland. This sub-camp was used in 1941–1942 to detain many thousands of Red Army soldiers, Ostarbeiters and Jews. From September 1943, over 10,000 Italian soldiers that were captured in northern Italy, Greece and the Balkans were imprisoned at *Stalag I B/PR*. The camp conditions were difficult due to hunger, lack of hygiene, cold, damp, and the brutality of the German staff. The commander of the Klam (or Klan) camp was said to be cruel. Most Italians stayed in the camp for several weeks. They were deported deep into Germany, to Silesia, Saxony and Schleswig-Holstein, where they performed forced labor. Prisoners were also transferred between camps and work commandos in East Prussia and the Białystok District. A small group of Italians remained at *Stalag I B/PR* until the camp was liberated by the Red Army on 24 January 1945. About 460 Italians may be buried in the camp cemetery in Bogusze.

Keywords: *Stalag I B Kommando Prostken*, *Stalag I B/PR*, prisoners of war, Italian internees, Bogusze, Prostki

ZUSAMMENFASUNG

Stefan Michał Marcinkiewicz, *Stalag I B Kommando Prostken* (I B/PR). Italienische Soldaten im Kriegsgefangenenlager in Bogusze/Prostken (1943–1945)

Im Herbst 1943 wurden in Ostpreußen etwa 75.000 Italienische Soldaten in Stalags festgehalten. Die beiden Hauptlager *Stalag I A* und *Stalag I B* errichteten Außenlagern, offiziell benannte Kommandos: *Stalag I A Kommando Ebenrode*

und Stalag I B Kommando Prostken. Das Außenlager mit dem Namen Prostken (Deutschland) befand sich tatsächlich in Bogusze (Polen). In den Jahren 1941 und 1942 wurden hier viele tausend Soldaten der Roten Armee, Ostarbeiter und Juden festgehalten. Ab September 1943 waren dort über 10.000 Italienische Soldaten aus Norditalien, Griechenland und dem Balkan inhaftiert. Die Lagerbedingungen waren besonders schwierig: Hunger, mangelnde Hygiene, Kälte, Feuchtigkeit und Brutalität der Besatzung. Der Kommandant des Lagers Klam (oder Klan) soll besonders grausam gewesen sein. Die meisten Italiener blieben mehrere Wochen im Lager. Sie wurden tief ins Reich nach Schlesien, Sachsen und Schleswig-Holstein deportiert, wo sie Zwangsarbeit leisteten. Gefangene wurden auch zwischen Lagern und Arbeitskommandos in Ostpreußen und im Bezirk Białystok verlegt. Eine kleine Gruppe Italiener konnte bis zum Einmarsch der Roten Armee (24. Januar 1945) im ehemaligen Stalag I B/PR bleiben. Auf dem Lagerfriedhof in Bogusze könnten etwa 460 Italiener begraben sein.

Schlüsselwörter: Stalag I B Kommando Prostken, Stalag I B/PR, Kriegsgefangene, Italienische Militär Internierte, Bogusze, Prostken